ئەمڕۆدا رزگارکەرە مەزنەکەمان ژیان بەبوونی ڕەگەزە مەزنەکەم دەبەخشیٚ، بەهەمان شێوەش خولقێنەری بوونی شکۆمەندو زیندووی رەگەزە مەزنەکەم لە رابوردوودا، خودی حەزرەتی غازی مەزن خۆیەتی.(چەپڵە)

لـەکاتێکدا کەهـەموو تورکـەکانی جیـهان سوپاسـی ئەبـەدی و حورمـەتی بیٚپایانی خۆیـان عـەرزی غازی دەکەن، لەگـەڵ ئـەواندا لـەخوای مـەزن داوای ژیـانێکی درێـژو پڕلـە بـەختیاریی بۆدەکـەم. (چەپڵـەی بـەردەوام)(مامۆسـتای مێژوو، ئیحسان شەریف بەگ)[٦٣]

" لێرەدا کۆتایی بەقسەکانم دێنم. بەڵام ئەو قسانەی زانست و حەقیقەت دەیکەن، لێرەدا تـەواو نـەبووە. ئـەو هەڵکـەوتووە مەزنـەی ئـایندەی رەگـەزی تورکـی رزگـارکردووە، مێـژووی تورکیشـی رزگـار کـرد. حەقیقـەت لـەخۆی دڵنیایە، لەسەرخۆو بەهێمنی، هەنگاو بەهەنگاوبەرەوپێش دەچێـت!"(چەپڵـەی بەردەوام)(ووتارەکەی سامیح رەفعەت بەگ)[٦٤]

" غـازیی پایەبـەرز، کەدەسـتی بـۆ هەرچییـەك بردبـیٚ، ژیـان و گیـانی پیٚبەخشیوە، نوکی عەساسیحریەکەی خۆی گەیاندە ئەم خاڵەش، کەسـەدان چەرخە پشت گویٚ خراوە. مادام بەریەك کەوتنەکە روویداوە، مادام مەشخەڵی پڕبڵێسەو لەپێوان نەهاتووی بلیمەتی خۆی ئاڕاستەی ئەم مەسەلەیە کردووە، ئیتر دەبیٚ دڵنیابین لەوەی ئەوکۆششە زیندووانە لەسەر ئەم ڕێگا پرشنگدارە دەڕۆن و، بەهەرشێوەیەك بێت، سەردەمی غازی، بنیاتنانی ئەم بەرهەمە مەزنە، بەخۆیـەوە دەبینـیٚ. بەهـەرجۆرێك بێـت، دان بـەوەدا دەنرێـت کـە تورکـەکان

---

(٦٣) لەوکاتەدا کە مامۆستا ئیحسان شەریف بەگ ئەم ووتارەی داوە، مستەفا کەمالیش لەناو ئامادە بووانی کۆنگرەکەدا بووە. باسەیری کۆنووسەکانی کۆنگرەبکەین:
حەیدەر بەگ (بەڕێزینە، حەزرەتی غازی کە مەزنترین ڕۆڵەی مێژووی تورکە، بەتەشریف هێنانی پڕلوتفی ئەمڕۆی بۆ کۆنگرەکەمان، جارێکی تر سەلماندی کەگرنگی بە ووتنەوەی وانەی مێژووی تورك دەدات، کەبناغەی کولتووری میللییە. پێشنیار دەکەم هەموو هاوڕێیانی کۆنگرە، بەهەستانە سەرپیٚ ڕێزی خۆیانی پێشکەش بکەن.)) (چەپڵەی بەردەوام) (ئەندامانی کۆنگرە، بەهەستانە سەرپیٚ عەرزی ئیحترامیان کرد)(کۆنگرەی یەکەمی مێژووی تورك، ل ١٦-١٧).

(٦٤) ***a.g.e , s. 78***

لەسەردەمە مێژوویی و بەرلە مێژووەکانیشدا ئەرکی پەروەردەو بەشارستانیکردنیان بەجێ گەیاندووەو زمانی تورکیش ڕۆڵی دایکایەتی ی بۆ هەموو زمانەکان هەبووە." (چەپڵەی بەردەوام) (مامۆستای-دار الفنون، پرۆفیسۆر یوسف زیا بەگ)[٦٥]

" ئێستا ڕووی دەمم دەکەمە تۆ، ئەی ئیرادەی قارەمان و پیاوی گەورە:
بە ناوی زانستی تورك و بیریاری تورکەوە، بەگەرمی و بەهەستەوە سلاوت لێ دەکەم." (چەپڵەی بەردەوام) (ووتارەکەی شەوکەت عەزیز بەگ، پرۆفیسۆری کۆلێجی پزیشکی ی- دار الفنون- لە ئەستەموول)[٦٦]

" هاوکارە بەڕێزەکانم، ئەمڕۆ لەبەر ڕۆشنایی ڕێنماییە پرشنگدارەکانی غازی ی پایە بەرزدا، کە بوونی ڕەسەنی خۆمانی پێ ناساندووین، دەبینە شایەتی یەکێکی تر لەپێشکەوتنە کولتووریەکانی کۆمارە پایە بەرزەکەمان. ئەو کتێبەی ئەنجومەنی لێکۆڵینەوەی مێژووی تورك داینـاوە (هێڵە گشتیەکانی مێژووی تورك). لەم بەرهەمە مەزنەدا ئامانجێکی میللی لەبەرچاو دەگیرێت. میتۆدە زانستیەکان بەکاردەهێنرێن. هەر بابەتێك بە بەڵگەیەکەوە دەبەسترێتەوە. بێجگە لەبەڵگە هیچ شتێکی تر قبوڵ ناکرێت. ئەنجومەنی پایە بەرز بوکۆنفرانسەکانی خۆی، بەشێوەیەکی هەست پێکراو، پرنسیپە توندو تۆڵ و بەهێزو گومان هەڵنەگرەکانی خۆی دەخاتە ڕوو."[٦٧]

" لەداهاتوویەکی زۆر نزیکدا بەکارو خزمەتە بزوێنەرەکانی غازی ی مەزن کە پەیتا پەیتا حەقیقەت دەخوڵقێنێ، دەتوانین ببینە خاوەنی بەرهەمی مەزنتر.)) (چەپڵەی بەهێز) (ووتارەکەی ئیسماعیل حەقی بەگ)[٦٨]

" ئێمە ڕۆڵەی ئەو تورکەین کەئەمڕۆ دەرکی بەو بەختیاریە کردووە. هەزاران سوپاس پێ زانین بۆ غازی ی پایە بەرزمان کەئەم بەختەوەریەی بەژیانمان بەخشیوە." (چەپڵەی بەهێز)[٦٩]

---

(٦٥) *a.g.e , s. 259-260.*
(٦٦)*a.g.e. , s.278.*
(٦٧)*a.g.e. ,s.322.*
(٦٨)*.g.e. ,s. 327.*
(٦٩)*a.g.e. ,s.330.*

" رۆڵـی کەسـێتیيە گـەورەکان لـە مێـژوودا زۆر گەورەيـە پێويسـت ناکات لەمێژووی دوورماندا بۆ نموونە بگەڕێين. گەورەترين و پرشنگدارترين نموونـەی کەسێتیيە گەورەکان لەبەردەممانداية. (چەپڵـەی بـەردەوام) ئـەمڕۆ کەسێتیيەك کەلەناو تورکايـەتيدا بەرزبۆتـەوە، سـەرنجی هـەموو شارسـتانێتی بيريـارو رووناکبـيری بۆخـۆی راکێشـاوە. بليمـەتیی تـورك کەلـەناوی غـازيدا بەرجەسـتە دەبێت، وەك چـۆن لـەڕۆحی ئێمـەدا حورمـەتێکی پەرسـتن ئاسـای دروست کردووە، ئاواش ناوی غازی مستەفا کەمال ، کاريگەریيـەکی مـەزن و سـەرنج ڕاکێـش لـەڕۆحی هـەموو مرۆڤايـەتی رووناکبـيردا دروسـت دەکـات. (چەپڵە) ڕێزو حورمەت و سەرسامی بەرامبـەر بليمـەتیی غازی، مەسـەلەيەکی جيهانگيرە. (چەپڵەی بەردەوام) چونکە ڕۆڵـی ئـەو ، چ لـەمێژووی تـورك و چ لەمێژووی جيهانيشدا، بەجۆرێکی هاوتا مەزنە. (چەپڵە) بەڕێزينـە، ئايا پـاش سـەردەمی ئـەمڕۆمان، دەکـرێ بـێ ناوهێنـانی غـازی باسـی مێـژووی تـورك بکرێت؟)) (چەپڵەی بەردەوام) (دەنگی: بێگومان ناکرێت، چەپڵە) (ووتارەکەی پرۆفيسۆر سەدری مەقسودی بەگ)[٧٠]

" پێش ئەوەی کۆتايی بەکۆنفرانسەکەم بێنم، لەبەردەمی بليمەتی تورك و گەورەترين کەسێتیی مێژووی تورك حەزرەتی غازيدا ، کەدووبارە رەگـەزی تورکی گەياندەوە ئاستی شياوی خۆی و دووبارە ناوی تورکی درەوشاندەوە ، بەمل کەچی و حورمەتی بێ سنوورەوە، دەچەمێمەوە." (چەپڵەی بەردەوام) (ووتارەکەی پرۆفيسۆر سەدری مەقسودی بەگ)[٧١]

" چونکـە ئـەو راسـتیيەی کـەمرۆڤ، يـاخود راسـتتر، پيـاوی گـەورە ئاڕاستە بە ڕەوتی مێژوو دەبەخشێت، وەکو ڕۆژ ڕوونە. ئايا بەتايبەتی ئێمـەی تورك، چەندين ساڵە بەچاوی خۆمان شايەتی دۆخێکی کەم وێنـە نين؟ ئايـا نـابينين پيـاوە گەورەکـە، غـازیی مـەزنمان، مێـژووی خوڵقـاندووەو رەوتـی شۆڕشـەکەمانی بـەئيرادەی خـۆی دەسـت نيشـان کـردووە؟" (ووتارەکـەی د. ئۆرهان سەدرەدين بەگ)[٧٢]

---

[٧٠] *a.g.e. ,s. 360-361, 364.*

[٧١] *a.g.e. ,s. 364.*

[٧٢] *a.g.e. ,s. 568.*

" میـژووی نەتـەوەییمان ، نـەك هـەر بـەو ئەندازەیـەی کەقەناعــەت بـە تورکەکان و ئەوانەی بەتورکی دەژین بینێ، بـەلکو بەو ئەندازەیـەی کەتەنانـەت قەناعـەت بـە لووتبـەرزترین و دەمارگــیرترین بیگانــەکانیش بینــێ و لانکــەی شارستانیتی‌یان پێ بناسینێ، جیگەی بروایە.

بەناوی کۆنگرەکەمانەوە ، شەرەفی ئەوەم هەیە ویرای سوپاس و مل کەچی ، سلاو لەغازی مەزن بکەم کەخولقینەری هەموو بوون و هەموو جوانی و هـەموو بەختیاریەکمانـە لـەژیاندا.)) (چەپلـە) (ووتارەکــەی موزەفــەر بــەگ ســەرۆکی کۆلیجی ئەدەب)[٧٣]

" ئـەوەی کــەنرخ و ســەرچاوە ئەزەلیــەکانی میــژووی تورکــی دیــوەو دەیانزانـێو، دەرکـی بەئەبەدیـەتی داهـاتووش کـردووە ، ئـەم پەیکـەری عـەزم و ئیمانەیە، واتە غازی.

دوا قسـەم ئەوەیـە ، پیشـنیار دەکـەم هـەموومان پیکـەوە سـلاو لەئەنجومـەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورك بکەین، کەیەکەمین هـەنگاوی بەهیزی ناوە بـەرەو بـەجێ هینـانی ئـەرکیکی لـەکۆتایی نـەهاتووی نەتـەوەیی و ئینسـانی و، بـەو عەشقەی لـەناو دلمانـدا دروسـتی کـردووە، لیکۆلینـەوە میژووییـەکانی تورکـی گشتگیر کردووە. هەروەها پیکەوە سلاو لـەغازی پایـە بـەرز بکـەین کـە رابـەری ئـەوانیش بــووە و چـەپلـەی دوورودریژیــان بــۆ لیدەیــن." (چەپلــەی تونــدو بەردەوام بەپیوە) (ووتەی مامۆستا مەدحەت بەگ)[٧٤]

وەکو بـەروونی بینـرا، خاوەن کۆنفرانسـەکان و ووتاربیژەکـانی تـر، چەپلــە بــۆ مســتەفا کــەمال دەکوتــن و ستایشــنامەی بــۆ دەرازیننــەوە و، پــێی دەلیــن "تیشــکی زانســـت" ،"درەوشــانەوەی زانســـت" ، "روونـــاکی‌ی زانســـت". رایدەگەیـەنن کەبەئـەندازەی ئیمـانی خۆیـان، متمانـەیان بــە قســەکانی مســتەفا کەمال هەیە. دەلین هەرچی مستەفا کەمال گوتبیتی "حەقیقەت"ە، بەلگەیەکە گــەردی پیــوە نیــە، بــەدرۆ ناخریتــەوە، گومــان هــەلناگرێ، بــەهیزو پتــەوە.

---

[٧٣]a.g.e. ,s.623-624.

[٧٤]a.g.e. ,s.627.

ڕایدەگەیەنن کە تەنها بەو ڕێگایەدا دەڕۆن کە مستەفا کەمال کردویێتیەوەو "نیشانی داوە"، سوێند دەخۆن کە ئەو ڕێگایە بەرنادەن.

لەڕاستیدا ئەم هەڵوێستە لە پێشەکیی کتێبی "کۆنگرەی یەکەمی مێژووی تورک"دا، کەکۆنفرانس و کۆنووسەکانی کۆنگرەی یەکەمی مێژووی تورکی تێدا کۆکراوەتەوە، باسکراوە. لەم پێشەکیەدا ئاوا دەگوترێ:

" پاش ئەوەی ١٥ ساڵ لەمەوبەر، پێشەوای مەزن غازی مستەفا کەمال لەبەرامبەر ئەو هەوڵە نەزۆکانەدا کەدەیانویست بوونی تورک لە مێژوودا و ناوی تورک لەزمان و کتێبەکاندا هەڵگرن، بوونی پایەبەرزی تورکی دەرخست و بەهێزو توانایەك کەمایەی شەرەفمەندی مێژووی جیهانە سەربەخۆییو نیشتمانی تورکی رزگار کرد، ویستی میللەتی تورك فێری مێژووی نەتەوەیی ڕاستەقینەی خۆیشی بکات. لەم پێناوەشدا ئەنجومەنی مێژووی تورك ی خستە ژێر باڵی پارێزگاریی خۆیەوە. ئەو ئەنجومەنەی خۆی دایمەزراند بوو بۆ ئەوەی بەبەڵگەنامەی زانستیانە لەمێژووی میللەتی تورك بکۆڵێتەوەو بلأوی بکاتەوەو، تا ئێستا هەزارو یەك بەڵگەی پێشکەش کردووە سەبارەت بەوەی کە میللەتی تورك یەکەمین تیشکی شارستانێتی بەجیهان بەخشیوەو، لەسەر هەر لاپەرەیەکی میژووی شارستانیتی جیهان و لەهەموو بواریکی چالاکی مرۆڤانەدا، بوونیکی خولقینەری هەبووە. ئەنجومەن کە ئیلهامی لەسەرچاوە قوولەکانی بلیمەتیی تاریکی رەوین و سەردەم بەزینی ئەوەوە وەرگرتووە، شەوی خستە سەر رۆژو بەپێی ئەو هیلە گشتییانەی ئەو کیشابوونی ، لەمیژووی تورکی کۆلیەوەو کتیبیکی چواربەرگی پیشکەشی لاوانی تورك کرد. لەبەر ئەوەی مامۆستایانی تورك ئەرکی ووتنەوەی ئەم کتیبە میژوویيانەیان لەئەستۆگرتووە کە تیشکیکی نوێ دەخەنە سەر سیمای گشتی میژووی تورك و جیهان و مانایەکی نوییان پیدەبەخشن، بۆ ئەوەی ئەنجومەن ئەنجامەکانی ئەو لیکۆلینەوە زانستیانانەی لەمەیدانی میژووی تورکدا ئەنجامی داون نیشانی مامۆستایانی تورك بدات، بۆبەدیهینانی یەکیتی فکرو ئامانج لەنیوان هاوکاراندا سەبارەت بەو لایەنە نوییانەی دەبێ لەووتنەوەی وانەی میژوودا رەچاو بکرین، وەزارەتی مەعاریف و ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی

مێژوویی تورك دەستیان دایە دەستی یەك. لەتەمووزی ساڵی ١٩٣٢دا یەکەمین کۆنگرەی مێژووی تورکیان لە ئەنقەرە ساز کرد. سەدان هاوکار کەژیانی خۆیان بۆ رەسەنترین ئامانج تەرخان کردبوو، لەهەموو سووچێکی وولاتەوە ڕوویان کردە ئەنقەرە. لەکەش و هەوای کارکردنێکی ڕاستگۆیانەو دڵسۆزانەدا، کەبوونی پایە بەرزو پڕ لەبەختەوەری غازی مەزن ڕووناکی کردبۆوە، بەئیمانێکی نەلەرزیوەوە، ئەم تێزە نەتەوەییەیان بەهێز کردو گەڕانەوە سەر کاری خۆیان."[75]

چەندە بڵێین کە هەموو ئەم هەڵوێستانە هیچ پەیوەندیەکی دوورونزیکیان لەگەڵ میتۆدی زانستیدا نیە، هێشتا کەمە. چونکە بۆ ئەوەی بتوانین ڕۆڵەکانی ئایدیۆلۆجیای ڕەسمی لە ژیانی کۆمەڵگەو زانستداو چۆنیەتی مەرجبەند کردنی پەیوەندیە جۆراوجۆرەکان نیشان بدەین، ئەمە پێویستە. بێگومان ئەو هەڵویستانەی لەسەرەوە بەنموونەوە نیشاندران، هەڵوێستی ئایدیۆلۆجین. بەڵام پێویستە ئەو فاکتەی لەبناغەی ئەم هەڵوێستانەدایەو بریتیە لە "بەبت کردنی تاکە کەس" و "پەرستنی تاکە کەس" بەباشی ببینین. تا کرداری "بەرز کردنەوەی تاکە کەسێك"، "پەرستنی تاکە کەسێك"، "بەبت کردنی تاکە کەسێك" نەبینین، تێگەیشتن لە ئایدیۆلۆجیای ڕەسمی مەحاڵە.

٢-بێلایەنی زانستیانە ستایش کردنی ڕەگەزو نەتەوەیەك نیە

د. ڕەشید غالب لە شوێنێکی ووتارەکەیدا باسی "بێلایەنی زانستی" دەکات. سکالا لە دەست زانا ئەوروپاییەکان دەکات، لەبەرئەوەی ستایشی تورکیان نەکردووەو ئەو نرخەیان نەداوەتێ کە شایانێتی، یاخود ڕاستتر، لەبەرئەوەی بڕوایان بەئایدیای "تێزی مێژووی تورك" نیە، پێیوایە ئەم

[75] *a.g.e ,s. V-VI.*

هەلویستەیان لەگەل ئایدیای "بێلایەنی زانستی"دا ناگونجیت. ئەم هەلویستەی د. رەشید غالب، لای خاوەن کۆنفرانس و گوتاربێژەکانی تریش بەرچاو دەکەوی.

ئەمە تێگەیشتنیکی هەلەیە لەبێ لایەنی. بێلایەن بوون لەزانستدا، مانای بابەتی بوون دەگەیەنی. بابەتی بوونیش بریتیە لە تێگەیشتن و باسکردنی فاکتەکان و پەیوەندیە فاکتیەکان وەکو خۆیان. کەسەکان ئارەزووی تایبەتی و بیروبرواکانی خۆیان، قەناعەتە خودیەکانیان و ئەوەی پێیان وایە "دەبیت وابیت"، ناخەنە سەر شیکردنەوە زانستیەکانیان. کەسەکان ویست و ئارەزووەکانی خۆیان ناخەنە شوینی راستیە بابەتیەکان. بەچاوی راستیی بابەتی ناروانن رەفتارە دەروونیەکانی خۆیان. ناوەرۆکی چەمکی (بابەتی بوون) مانای وەکو ستایش و سکالای تیدانیە. کاتیکیش کە ئەم چەمکە بەمانا راستەقینەکەی خۆی بەکارنەهینرا، گەیشتن بەراستیە بابەتیەکان مەحالە. چونکە لیرەدا پتر لەوەی فاکتەکان و پەیوەندیە فاکتیەکان شیبکرینەوە، فاکتەری دەروونی (نفسی) وەکو چاوەریی ستایش و ستایش کران لەلایەن بەرامبەرەوە، دیتە ریزی پیشەوە. بەمجۆرە بەوانەی ستایشی تورک دەکەن دەگوترێ "زانستکارە راستەقینەکان". ئەوانەش کە دریغی لەم ستایش کردنەدا دەکەن، بانگەشەی ئەوەیان بۆ دەکریت کە "بێ لایەن"نین.

٣-دوا لیکۆلینەوەو لیکۆلینەوەی یەکلا کەرەوە لەزانستدا نیە

فاکتەریکی تریش کە د. رەشید غالب بەگ و خاوەن کۆنفرانس و ووتاربیژەکانی تر بەرەو دۆگماتیزم دوورکەوتنەوە لەمەیدانی زانست پال پیوە دەنیت، بریتیە لەتەماشاکردنی هەندێ لیکۆلینەوە، بەچاوی "دوا لیکۆلینەوەو لیکۆلینەوەی یەکلاکەرەوە". ئەمەش هەلویستیکی هەلەیە. چونکە دوا لیکۆلینەوە و لیکۆلینەوەی یەکجارەکی لەزانستدا نیە. مرۆڤەکان، کۆمەلگەکان لەپرۆسەی هوشیار بوونەوەدا بەردەوام تویژینەوە و لیکۆلینەوەی نوێ

دەکــەن و زانیــاری خۆیــان لەســەر سروشــت، مێــژوو، کۆمەڵگــەو مــرۆڤ پــەرەپێدەدەن. بەتایبــەت لــە مێــژوودا، بەردەســت کــەوتنی بەڵگەنامــە نــوێ و دۆزینــەوە نوێکــان، بۆی هەیە گۆشــەی تێڕوانینی لێکۆڵــەرەوەکان بۆ فــاکت و پەیوەندیــە فاکتیــەکان بگۆڕێــت. لــەم ڕووەوە نــابێ بــەچاوی دوا لێکۆڵینــەوە، تەماشای هەندێك لێکۆڵینەوە بکرێت. یەکجارەکی بوونی لێکۆڵینەوەکان، واتــە هــەبوونی لێکۆڵینەوەیــەك کــە حەقیقــەتی بەتــەواوی ئاشــکرا کردبێــت، شــتێکی شــیاو نیــە.لەزانســتدا هیــچ لێکۆڵینەوەیــەك ئــەنجامی یــەکلا کــراوە نــادات بەدەستەوە.یاخود ئەو زانیاریانەی لەئەنجامی هەر لێکۆڵینەوەیەکدا بەدەست هــاتبن، بــەچاوی ئــەنجامی یــەکلا کــراوە تەماشــا نــاکرێن. زانــین بــەهۆکارە جۆراوجۆرەکــان، بــەردەوام دەگــۆڕێ و پــەرە دەســێنێ. تەماشــا کردنــی لێکۆڵینــەوەکان بــەچاوی لێکۆڵینــەوەی یــەکلا کــراوە و ئەنجامــە بەدەســت هاتووەکانیش وەکو ئەنجامی ڕەهاو یەکلا کراوە ، پرۆسەی هوشیاربوونەوەی مرۆڤ و کۆمەڵگە رادەگرێت. لێرەدا د. رەشید غالب ئاوا دەڵێت:

" مەسەلەی سیما،بالاّ، جوانی و ناشرینی رەگەزی ئێمەش، نووسەرانی ئەورووپای کەم بەخۆیەوە خەریك نەکردووە. هەر لەبەشەکانی سەرەتای ئەم باسەدا گوتوومانە دوا لێکۆڵینەوە یەکلا کراوەکان سەلماندوویانە کەئێمە لەڕوانگەی سیفەتە ئەنترۆپۆلۆجیەکانەوە، نەوەی براکیسەفالە ئالپی‌یەکانین، کەباوکی شارستانێتین."

بائەوە بڵێین کە دەستەواژەی " دوا لێکۆڵینەوە یەکلا کراوەکان" ناوەڕۆکی زانستیانەی نیــەو، ئــامرازێکی ئایدیۆلۆجی‌یــە بــۆ قەناعــەت پێکــردن و بــڕوا پێهێنان.

٤-زانست هەمیشە گومان لەو زانیاریانە دەکات کە بەدەستی هێناون، زانست رەخنەگرە

یــەکێکی تریــش لــەو رەگەزانــەی د. رەشــید غــالب و خــاوەن کۆنفرانــس ووتاربێژەکــانی تــری لــەبواری زانســتی کردۆتــە دەرەوە و تووشــی دوگماتیزمێکی یەکجارەکی کردوون، بریتیە لەهێنانــەوەی هــەندێك بەڵگــە، وەکو بەڵگەیەك کەبەهیچ جۆرێك گومانی لێ ناکرێت. ئاوا دەگوترێ:

" ئەی مامۆستا * بەڕێزو هەڵبژاردەکانی (دار الفنون–زانکۆ)، پەیمانگەی مامۆستایان، دواناوەندیو ناوەندیەکانمان! حەقیقەت لای ئێمەو لای ئێوەش جێگیرو سەلمێنراوە. ئەوانەی خوێنی تورکیان تێدایە، کە گەوهەرەکەی هەرگیز گەردی لێنانیشێ، بە هەموو مانایەکی ڕەسەن.

وەکو بینرا باسی "حەقیقەت"ێکی جێگیر دەکرێت کەبەهیچ جۆرێك ناگەڕێت. ئەمەش ڕادەگەیەنرێ کە بەهیچ جۆرێك گومانی لێ ناکرێت . نەك هەر ئەوە، بەڵکو بەشێوەیەکی تادوا پلە خودی (زاتی)و نابابەتیانە ، ئەوانەی گومان لەو "حەقیقەتە" دەکەن، دەبەسترێنەوە بەوەوە کە "خوێنی تورکیان تێدا نیە"

گرنگترین تایبەتمەندی زانست بریتیە لەرەخنەگرتن و رەخنە لەخۆگرتن. زانست هەمیشە گومان لەو ئەنجامانە دەکات کەخۆی هێناونیە ئاراوە. ئەمە گومانێکی میتۆدی (منهجی)یە. ئەم گومان و ڕەخنەوڕەخنە لەخۆگرتنە ،گەشە بەزانست دەکات و تازەی دەکاتەوە . داوای گومان نەکردن و بەدوورگرتنی زانیاریەکی بەدەست هێنراو لەگومان، یەکێك لە تایبەتمەندیەکانی ئایدیۆلۆجیاو دۆگماتیزم ، نەك زانست. ئایدیۆلۆجیاکان هەمیشە زانیاریەك دەکەنە ئامانجی خۆیان و داوادەکەن بڕوای پێ بهێنرێ و بەپێی ئەویش رەفتار بکرێت. هەرچی زانستیشە، گفتوگۆو مشت و مڕ لەسەر ئەو ئەنجامانە دەکات کە خۆی هێناونیە ئاراوە.بەم شێوەیە لەدۆگما رزگاری دەبێ. بواری گەیشتن بەئەنجامی نوێی دەست دەکەوێ . دەتوانێ خۆی نوێ بکاتەوە.

د. رەشید غالب بەگ کە دەڵێ:

** ئەم دەقەی د. رەشید غالب لەدوو شوێنی جیاوازی کتێبە تورکیەکەدا هاتووە (لاپەڕە ٥٢، لاپەڕە ٦٢) لەیەکەمیاندا ووشەی (OKUTUCU) بەکارهێنراوە (کەمانای پێخوێن، ئەو کەسەی دەرس بەیەکێکی تر دەخوێنێت، واتە مانای مامۆستا دەگەیەنێ). بەڵام جاری دووەم ووشەی (OKUYUCU) بەکارهێنراوە (کەمانای خوێنەر دەگەیەنێ). واپێدەچێ ئەوەی یەکەم ڕاست بێت (واتە مامۆستا)و ئەوی دووەمیان هەڵەی چاپ بێت.*

"...حەقیقــەت لای ئیمــەو لای ئیــوەش جیگــیرو ســەلمینراوە. ئەوانــەی کەخوینی تورکیان تیدایە کە گەوهەرەکەی هەرگیز گەردی لێنانیشی، بەهەموو مانایەکی رەسەن هیچ گومانیکیان لەم راستیە نابیت".

دۆگماتیزمیکی چرو ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەت دینیتە سەر زمان. ئەو "حەقیقــەت"ە لــیرەدا بابــەتی باســە، بــەکورتی بریتیــە لــە: شارســتانیتی خۆرهــەلاتی دوور، هنــد، چــین، میســۆپۆتامیا، میســر، ئیجــە، لاتــین، دەریــای ســپی، ئانــادۆلو "مەیدانــەکانی شارســتانیتی‌یە دیرینــەکان، هــەر هــەموویان لەلایــەن تورکــەوە دامــەزرینراون. ئــەو شارســتانیتی‌یانە، لــە ئاســیای ناوەراستەوەو لەلایەن تورکەکانەوە هینراون بۆ ئـەم ناوچانـە. حیتی‌یـەکان‌و ســومەریەکان‌و ئەوانــەی تــر تــورك بــوون. نووســەری گشــتی ئەنجومــەنی لیکۆلینــەوەی میژوویــی تــورك رایدەگەیــەنی کــە ئــەم "حەقیقــەت"ە، "بەریگــە زانســتیەکان" ســەلمینراوە. ئەمــە "حەقیقــەت"یکــی نــەگۆرە. کــەس نــاتوانی گومانی لێ بکات.

ئەوانەی گومانی لیدەکەن، گومان لە خۆیان دەکری کەخوینی تورکیان تیدا نەبی.

بەئاشکرا دیارە کە ئەم بیروبۆچوونە، چەند لەبواری میتۆدی زانستیەوە دوورە. بیروبۆچوونیکی ئاوا نازانستی، بیروبۆچوونیکی ئاوا دوور لەزانست‌و کە تەنها رەنگدانەوەی راستیە خودی (ذاتی)یەکانە، مەحالە زانیاری بەرهەم بینی.

٥-حەقیقەتی ئەزەلی‌و ئەبەدی لە زانستدا نیە

نــە چــەمکی حەقیقــەتی ئــەزەلی لەزانســتدا هەیــە، نەچــەمکی حەقیقــەتی ئەبەدیش. ئــەو ئەنجامانــەی زانســت بەدەســتی هینــاون، هەمیشــە پەیوەســتن بەراستیە ریژەییەکانەوە. هــەموو راستیەکی ریژەیــی، کــەمیك زیاتر مرۆڤــەکان لەراســتی رەهــا (مطلــق) نزیــك دەکاتــەوە. یــاخود هــەر راســتیەکی ریژەیــی، بەشیکە لـە راستی‌ی رەها. بـەلام شتیك نیە ناوی "ئەبەدیـەتی حەقیقـەت" یا "حەقیقــەت ئەزەلیــە" بیــت. لــەژیانی کۆمەلایــەتیدا فاکتــەری تــازەو نــوی

دەردەکەون و دەتوانن ئەو شتانە بگۆڕن کە وا دەزانرا پەیوەندیەکانیان نەگۆڕە. بەلام نووسەری گشتی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورك، باسی "سەرکەوتنی حەقیقەتە ئەبەدی و ئەزەلیەکان" دەکات. ئەمەش لەبواری زانست دووری دەخاتەوە. لە ناو سنوورە تەسك و توندو تۆلەکانی ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەتدا بەندی دەکات.(٧٦)

---

(٧٦) لیرەدا بیرەوەریەك وەکو خۆی پیشکەش دەکەین، کە لەرووی نیشاندانی کەسیتی هەریەکە لە د. رەشید غالب و سەرۆکی گشتی کۆمەلەی گەلی کۆماری (CHF) و سەرەك کۆمارو پیشەوای مەزن مستەفا کەمال-ەوە، زۆر سەرنج راکیشە. خاوەنی ئەم بیرەوەریە کەسیکە ماوەی ١١ سال خزمەتی مستەفا کەمالی کردووە. ئەویش(جەمال گراندا)یە کەدەلیت" خزمەکاری ئاتا تورك بووم" . لەم رووەوە لە بیرەوەریەکەدا گەلیك لایەنی شایانی سەرنج هەیە. بیرەوەریەکە دەقاودەق بەمجۆرەیە:

" د. رەشید غالب یەکیك بوو لەو هاوڕییانەی ئاتاتورك زۆر خۆشی دەویستن و نازی دەکیشان. لەراستیدا نازکیشانی خۆشەویستان یەکیك بوو لە خووە چاکە سەرەکیەکانی ئاتاتورك. ئاتاتورك زیرەکی، چالاکی، ووزە، راستگۆیی، شۆڕشگیری، نیشتمان پەروەری و پەیوەست بوونی رەشید غالب-ی بەخۆیەوە، زۆر لاپەسەند بوو.

لەنیوان ئاتاتورك و رەشید غالبدا مشتومریکی ئەوەندە سەیر و سەرنج راکیش روویدا بوو کەگەلیك کەس راستیەکەی نازانن. یەعقوب قەدری قەرە عوسمان ئۆغلۆ، لە ووتاریکیدا کە لەرۆژنامەی جمهوریەتدا بلاو کراوەتەوە، باسی ئەم مشتومرەی کردووە کەلەسەر ئیوارە خوانیك رووی داو ، لەکۆتایی ووتارەکەیدا نووسیویتی با ئەوانەی ئاگاداری رووداوەکەن، ئەم باسە تەواوبکەن. منیش وەکو یەکیك لەئاگادارەکان، هەول دەدەم ووتارەکەی مامۆستا تەواو بکەم.

ئاتاتورك قەت قینی لەدل نەدەگرت. چەند لەیەکیك دلی بیەشایە، پاش ماوەیەك دەیبەخشی و لەبیری دەچۆوە. بۆیە گەلیك کەس ناوبەناو لەبەرچاوی دەکەوتن، پاشان سەرلەنوی دەبەخشران و جیگە کۆنەکانی خۆیان وەردەگرتەوە. د. رەشید غالبیش یەکیك بوو لەوانەی بەرامبەر ئاتاتورك سنگی دەرپەڕاندبوو و رووبەرووی بووبۆوە، پاشان دووبارە پایەی خۆی بەدەست هینابۆوە .

لە(حەرەم-بەشی تایبەتی)ی کۆشکی(دۆلمە باخچەسی)دا، تازە سفرەی ئیوارەم دانابوو. وەرزی هاوین بوو. میوانەکان یەك یەك و دوو و دوو هاتن. روشەن ئەشرەف ئوونایدن، رەجەب زوهدی، شوکری کایا، تۆفیق روشدی ئاراس، د.رەشید غالب، جەلال سامیر، حەسەن جەمیل چەمبەل و ژنانیش لەوی بوون.

لەکاتی نان خواردندا لە هەموو بابەتی قسەیان کرد. لە کۆتایی کۆبوونەوەکەدا کە تانیوەی شەوی خایاند، دەسکرا بەگفتوگۆکردن لەسەر ئەو بابەتانەی پەیوەندیان بە پەروەردەو فیرکردنی خەلکەوە هەیە. لەکاتیکدا کە رەخنە لە کیشەکانی پەروەردەو فیرکردن دەگیرا، بینیم رەشید غالب هەستایە سەرپی . دوکتۆر حالیکی هەبوو کە زۆر سروشتی نەدەهاتە پیش چاو. بەحەماسەتەوە قسەی دەکرد. خۆی بۆ رانەدەگیرا.

لەو سەردەمەدا ، چاودیری کردنی (خانەی گەل- دار الشعب) لەدەست رەشید غالبدا بوو، کەئەندامی ئەنجومەنی حیزب (پارتی گەلی کۆماری CHP) بوو. رەشید غالب بەسکالاکردن لە دەست وەزیری ئەوسای پەروەردە (ئەسعەد خواجە) دەستی کرد بەقسە کردن. ووتی ئەسعەد خواجە ریگەی نەداوە ئەو مامۆستا کچانەی لەقوتابخانە دواناوەندیەکاندا بەرۆحی ئاماتۆرەوە (هاوی)و بە ویستی خۆیان هەلدەبژیرین، لەبەشی نواندنی خانەکانی گەلدا رۆلی ژن لەشانۆنامەکەدا ببینن. گوتی لەسەردەمی یۆنانی کۆنەوە، شانۆ سەرچاوەیەکی هونەرو کولتوور بووە بۆ مرۆڤایەتی، بەشی نواندنی خانەکانی گەلیش بۆ ئەم مەبەستە دامەزراون، نابێ ژن لەم بزووتنەوە کولتووریە بەدوور بگیرێ و بیرکردنەوەیەکی لەو جۆرە، پیچەوانەی رۆحی شۆرش دەکەویتەوە. پاشان ووردە ووردە دەنگی بەرزکردەوەو بەدەنگیکی رەق دەستی کرد بەقسە کردن و گوتی:

-نابێ ئینسانی بەتەمەن بکریت بەوەزیر، لەجیاتی سوود زیان بە ولات دەگەیەنن.

ئاتاتورك بەتۆزیك سەرسورمانەوە، بەلام بەسەبرو هیمنی گوێی لەم قسانە گرت و پاشان هەولی دا دوکتۆر هیور بکاتەوە و گوتی: " خەمتان نەبی، هەمووی چاك دەبێ" .

لە راستیدا سەرم لەسەبری ئەو شەوەی ئاتاتورك سورما بوو. رەنگە ئەیوبی پیغەمبەریش ئەوەندە بەسەبر نەبووبیت. هەمووان وەکومن سەریان سورما بوو. ئاتاتورك پاش ئەوەی جاریکی تر داوای لە دوکتۆر کرد سەبری هەبێ‌و ئارام بێ، گوتی:

-ئەگەر بەردەوام بن لەسەر ئەم جۆرە قسەکردنە، ناچار دەبم قسەتان لەگەل نەکەم. بەلام دوکتۆر ئەوەندە پر بوو، پەیتا پەیتا دەنگی بەرزدەکردەوە، قسەی نەدەخواردەوەو بەشیوەیەکی توندتر پەلاماری دەدا.

-هەمووی خەتای ئیوەیە، بەناوی مامۆستاوە جاهیلەکانتان لی کۆکردینەوە.

لە بەرامبەر ئەم قسەیەدا کە وەکو بۆمبایەك لەسەر خوانەکە تەقیەوە، ئاتاتورك گوتی:

-وولات وەزیری مەعاریفی تیدا نیە؟

-

-هەیە، ئەسعەد خواجە بێ عەیبە.

لەبەرامبەردا رەشید غالب سەری بەمانای ((نەخیر)) جوولاندو گوتی:

-زۆر چاکە، بەلام زۆر بەختیشی هەیە. تازە ئیتر بەکەلك نەماوە. وەزیری مەعاریفی ئەم وولاتە، ئەو پیاوە نیە. ئەم وولاتە پیویستی بەوەزیریکی چالاکتر هەیە.

-شتی واچۆن دەبێ، ئەو پیاوە دەرسی بەمن گوتووە. رۆشنبیرو شارەزای زانستە. نامەوێ لەسەر خوانی من بەو شیوەیە باسی مامۆستاکەم بکەیت. ئەوەی دەرسی بە من گوتبێ، چۆن نابێ بەوەزیری مەعاریف؟

-نەك تۆ، دەرسی بەخودای تۆش گوتبێ، دیسان ئەو پیاوە بەکەلکی وەزیری مەعاریف نایەت.

لەو سەردەمەدا لەپال ماستاوچی و مەرایی کەراندا، کەسانیکیش هەبوون خاوەنی جەسارەتیکی ئاوا بوون و قسەیان نەدەخواردەوە. بەلام کەس تەنانەت بەخەیالیشیدا نەدەهات بگاتە ئەو رادەیەی قسەی ئەوەندە رەق لەسەر ئەندامیکی حکومەت بکات، ئەویش لەبەردەمی ئاتاتورکدا.

هەمووومان رەنگمان زەرد بوو بوو. لەترسا دەلەرزین. میوانەکان دامابوون. ئەم قسە چاوەروان نەکراوانە، هەموانی تووشی سەر سورمان کردبوو. ئەو ناوە چرکەی لیوە نەدەهات. هەموو بێ ئەوەی بجوولین، بیریان لەوە دەکردەوە کەئاخۆ تەقینەوەی ئەم رووداوە بەکوێ دەگات. تیبینیم کرد ئاتاتورك کەلە تووڕەییدا دەلەرزی و شانی دادابووە سەر میزەکە، ئەوەندە نارەحەت بوو کەباس ناکریت. بەلام بێ ئەوەی دەری بخات، بەشیوەیەکی ئارام ئاوای فەرموو:

-تکایە خوانەکە بەجێ بیلن.

ئەوسا کەمیك حەساینەوە. هیوای ئەوەمان لاپەیدا بوو کە رەشید غالب هەلدەستێ دەروا، مەسەلەکەش لیرەدا کۆتایی دێو رۆژی دوایی لەبیر دەچیتەوە. بەداخەوە دلخۆشیەکەمان یەك-دوو چرکەی خایاند. لەراستیدا رەشید غالب حەماسەت گرتبووی. ئیوە دەلین ، چۆن وەلامی دایەوە؟

-ئیرە خوانی ئیوە نیە، خوانی میللەتە. منیش بەئەندازەی ئیوە مافی ئەوەم هەیە لیرە دانیشم. هەرچەندە لەکۆشکی سولتاندا دانیشتووین،بەلام خۆ مامۆستاکەتان موقەدەس نیە. هەر کەئەمەی گوت، ئاتاتورك بەهیواشی لەجێی خۆیەوە وەستا. پاش ئەوەی دەسرەکەی سەربەوەشی لەسەر میزەکە دانا، گوتی

-کەوابێ ئەگەر یارمەتیم بدەن من بەجێی دیلم.

بەمەش گەورەیی و مەزنی‌یەکی ئەوتۆی نواند کە لەدنیادا وینەو هاوتای نەبینراوەو، هەستایە سەرپێو سالۆنەکەی بەجێ هیشت و رۆیشت.

یەکسەر رام کرد بەدوایدا . یەکسەر چووبوو بۆ ژووری نوستنەکەی، کەلەبەردەمی دەرگای (حەرەم)ە کەیدا بوو. منیش بەدوایدا چوومە ژوورەوە. وەکو هەمیشە دەرگاکانم کلیل دا. ئاتاتورك تا خۆی گۆری هیچ قسەیەکی نەکرد. هیشتا هیور نەبووبۆوە. رەنگی بەتەواوی زەردبوو. رەنگە لەوەتەی بوو بوو بەسەرەك کۆمار، کەس بەو شیوەیە قسەی لەگەلدا نەکردبوو. گوتی:

—چەلەبی ئەفەندی لەوە دەچیٚ گورگمان لەناو رانە مەرەکەماندا بەخیو کردبیٚ.

وەلامم نەدایەوە و بەهیواشی لەدەرگاکەوە چوومە دەرەوە.کاری ئەویم تەواو بوو بوو.

لەو کاتەدا یاوەر (حاجب)ەکەی ئاتاتورك،ئەم فەرمانەی بۆ ئامادەبووانی سەر خوانەکە هینا، کەخۆیان بۆ رۆیشتن ئامادە دەکرد: "حەزرەتی سەرەك کۆمار ئارەزوویان وایە دانیشتنەکە بەردەوام بی، وەك ئەوەی خۆیان لیرە بن".

کە گەرامەوە بۆ سالۆنی نان خواردن ، چی ببینم، رەشید غالب پیکی عەرەقەکەی خستۆتە نیوان ددانەکانیەوە و دەیگەزی. رەجەب زوهدی و عەلی قلیچ-یش لەسەر سەری راوەستاون. میوانەکانی تر رۆیشتبوون. رەشید غالب کەسەری بەرزکردەوە و منی بینی، قیراندی

—چەلەبی، پیکی عەرەقم بۆ بینە.

لەو دۆخەدا چۆن دەمتوانی بۆی بینم؟ هەولم دا خۆمی لی بدزمەوە:

—قوربان، خزمەتچی‌یەکە نووستووە.

—یەعنی پیکیٚ عەرەقیش بۆ من نەماوە. بەبیزاری گوتی: کەوابیٚ باهەستم برۆم. پاشان قۆلی کردبە قۆلی رەجەب زوهدی و عەلی قلیچ داو لەسالۆنەکە چووە دەرەوە.

درۆی چی بکەم، رووداوەکەم زۆر پیٚ ناخۆش بوو. چونکە بەراستی رەشید غالبم زۆر خۆش دەویست. پیم خۆش نەبوو نیوانیان تیك چیت. لەبەر ئەوەی نەمدەویست بوار بدەم بەوەی زیاتر بخواتەوە، نەوەکا رووداویکی خراپتر بقەومیٚ، گوتم "عەرەق نیە". بی‌بەش کردنی رەشید غالب لەپیکیك عەرەق، تائەبەد لەدلمدا مایەوە.

رۆژی دوایی بەعاجزی ئاتاتورك ئەستەموولی جی هیشت و ریٚی ئەنقەرەی گرتە بەر. لەبیرمە، لەبەرئەوەی تەنانەت ١٠ لیرەشی لەگیرفاندا نەبوو، پارەی شەمەندەفەری لەنووسەری گشتی تۆفیق بەگ قەرز کردبوو.

مانگیك بەسەر مەسەلەکەدا تیپەریبوو. ئیمە دیسان لە ئەستەموول بووین. ئاتاتورك دەوروبەری کاتژمیر (١٥- سیٚی پاش نیوەرۆ)هات بۆ سالۆنی نان خواردن و کتوپر پیٚی گوتم:

–چەلـەبی ئەفـەندی ئیسـتا رەشـید غـالب بـەگ لەئەنقـەرە کۆنفرانسـیك پیشـکەش دەکات،باگوێی لێ بگرین.

هیشـتا سەرسـورمانەکەم نـەرەویبۆوە، رام کـردو رادیۆکـەم کـردەوە. ئـەو سـەردەمە کۆنفراسە گرنگەکان لەرادیۆوە بلاودەکرانەوە. بەبیدەنگی گوێی لە کۆنفرانسـەکەی رەشید غالب گرت کە لەسالۆنی (خانەی تورك)دا پیشکەشی کردو نزیکەی یەك سەعاتی خایاند. پاش کوژانەوەی رادیۆکە، تروسکەی خۆشییەك لەچاوەکانیدا داگیرساو کوژایەوە. گوتی:

–خۆی بەخشی.

پاش نزیکەی ١٥ رۆژ، رۆژیکی خۆشی پاییز ئیمە چووین بۆ ئەنقەرە. ئیوارەی رۆژی دوایی رەشید غالبم بینی بانگ کراوە بۆ خوانی ئیوارە. بەجۆریك هەلس و کەوتیان دەکرد، وەك ئەوەی هیچ شتیك لەنیوانیاندا رووی نەدابێ.

کتوپر ئاتاتورك رووی تیکرد، بەدەنگیك کەتەنها ئەو گوێی لێ بوو، گوتی:

–لەسبەینیوە ئیوە وەزیری مەعاریفن.

پاش چەند رۆژیکیش ، ئاژانسی ئانادۆل بلاوی کردەوە کە رەشید غالب بووە بە وەزیری مەعاریف. ئـەو شـەوە سـفرەکە قـەرەبالغ بـوو. رەشـید غـالب خۆشـحالی پیـوە دیـار بـوو. لەگەرمترین ساتی کۆبوونەوەکەدا، ئاتا تـورك دووان لەعەسـکەرەکانی بەردەرگاکـەی بـانگ کردو زۆرانـی پـی گرتـن. زۆربەی جار وایدەکرد، لەگەرانەکانیدا یا لە کۆشکدا، ژمارەیـەك شیرە سەربازی لەگەل خۆیدا دەبرد و زۆرانبازی پیدەکردن، دەیویست بەچاوی خۆی ببینێ هیزی تورك بەکوێ گەیشتووە. بگرە ئەو کەسانەش کەلای دەبوون زۆر خۆشـی دەویسـتن ، پیشـیان خـۆش نەبووایـە ، لەگـەل ئـەو عەسـکەرانەدا زۆرانـی پیدەگرتـن و بەخۆشـحالیەوە تەماشای زۆرانەکەی دەکرد. چەند جاریك داوای لەسەربازەکان کردبوو لەگەل خۆیدا زۆران بگرن، بەلام کەسیان رازی نەبوون و دەیانگوت: "بەحـەوت دەولـەت پشـتی تۆیـان بـۆ لەعـەرز نەدرا، ئیمە چۆن دەتوانین".

زۆرانبازیەکە زۆر خۆش بوو. هەمووومان بەووردی و مەراقیکی زۆرەوە چاوەرێی بووین بزانین ئەنجامەکەی چۆن دەبیت. لەوکاتەدا کە مەراقی رەشید غالبیش گەیشتبووە لوتکە، ئاتاتورك ئاماژەی بۆ سەربازەکان کردو فەرمانی دانـی "هەلبـەزو دابـەز" بـەوەزیری نـوێ بکـەن. هـەمووومان حەپەسابووین. وەزیریـش بەهـەمان شـیوە . پیـش ئـەوەی حەپەسـانمان برەویتـەوە، ئـەو دوو عەسکەرە بێ خەوشە کـە، چـوار دەسـتە رەشـید غالبیـان هـەلگرت و بەرزیان کردەوە. وەزیـری حـەوادراو سـەرەتا یـەك دووجـار پەلـەقاژێی کـرد. بـەلام حـەدی چیبوو لەنیوان دەستەکانی پاریزەرە دیو ئاساکاندا کە پەنجەی پۆلاییینیان وەبیردینایەوە، جوولە بکات . لەنیوان ئامادە بووانی کۆبوونەوەکەدا حەماسەت گەیشتبووە لوتکە. مەراقیان

بوو بزانن کۆتاییەکەی چی دەبێت و کەسیان تەنانەت هەناسەیان هەڵنەدەکێشا. هەرچی ئاتا تورکیش بوو، خوێن ساردو ئاسایی دەهاتە پێش چاو.

عەسکەرەکان دوو-سێ جار رەشید غالبیان بەرزکردەوە بۆ ئاسمان. رێک لەو کاتەدا کەدەبوو بیدەن بەزەویدا، بەئاماژەیەکی ئاتا تورک وازیان دەهیناو دووبارە بەرزیان دەکردەوە بۆ ئاسمان.

پاش چەندبارە بوونەوەی ئەم یارییە خۆشە (ئیمە بەمنداڵی زۆر جار دەمانکرد)، ئاتا تورک بەسەربازەکانی گوت:

-بەسە. پاشان رووی کردە ئامادەبوانی سەر خوانەکەی . بەپێکەنینەوە گوتی:

-ئیمە ئەگەر بمانەوی، دەتوانین ئاواش بکەین.

تۆ بڵێی ویستبیتی بەشیوەیەکی جوامێرانە دەرسیکی رەشید غالب دابدات، کەکاتی خۆی سووکایەتی بەخۆی کردبوو؟ بەڵام من پێم وابوو ئەمە هەرگیز لە چوار چێوەی گاڵتەو گەپ دەرنەچووە. ئەگەر ئاتاتورک رەشید غالبی خۆش نەویستایە، پاش ئەو رووداوە نەیدەکرد بەوەزیر و نە "هەڵبەزو دابەز"یشی پێدەکرد. تۆ بڵێی مەبەستی ئاتا تورک ئەوە بووبێت رەشید غالب کەکاتی خۆی پێی گوتبوو هەستە برۆو هەڵنەستابوو، لەوە بگەیەنیت کەئەگەر بیەوی دەتوانی ئاوا هەڵی بسێنێ؟ پاش تێپەرینی چەند مانگێک بەسەر وەزارەتی رەشید غالبدا، زانکۆی ئەستەموول پێویستی بە مامۆستایەك هەبوو بۆ مادەی "میژووی شۆرش". گفتوگۆ لەسەر ئەوە دەکرا کە چ کەسێك یەکەمین وانەی ئەم بابەتە بلێتەوەو میژووی شۆرش دابنیت، دیسان لەسەر خوانی ئیوارەیەك بووین. ئاتا تورك بەتوندی داکۆکی لەوە دەکرد کەدەبی ئەم ئەرکە بەخۆی بسپیردری و دەیگوت:

-تەنها من دەتوانم ئەم ئیشە بکەم. هەرچەندە پیکەوە شۆرشمان بەرپاکرد، بەڵام من من دەتوانم ئەو جیگەیە پربکەمەوە. ئەمە ئیشی وەزیری مەعاریف نیە. واش نەبی، (ئافەت)ی کچم لەجیاتی من دەیکات.

رەشید غالبیش نارازی بوو ودەیگوت:

-پاشام! هەموو شتێك هەر ئیوە دەیکەن، ئەی ئیمە چیبکەین؟

ئاتاتورکیش سوور بوو لەسەر قسەکەی خۆیو دەیگوت

-یامن، یا خاتوو ئافەت. هیچی تری نەدەگوت

رەشید غالب وەڵامی ئەمەشی لەلا بوو

-پاشام ئەگەر خاتوو ئافەت کچی ئیوەیە، ئیمەش کوری ئیوەین. بۆچی جیاوازیمان لەبەیندا هەیە؟! پێویستە وەزیری مەعاریف ئەم ئیشە بکات. ئیمەش وەکو کوری خۆتان دەمانەوی ئەم ئیشەمان پی بسپیردری.

پیش ئەوەی ئەم مەسەلەیە بەئەنجام بگات، دەمەوی باسی رووداویکی تر بکەم کە هەر لەو رۆژانەدا روویدا. پاش چەند رۆژیك قلیچ عەلی و رەجەب زوهدی لەسەر سفرەکەی ئاتاتورك لەدەوری کۆبوونەوە، قسەو باسی جۆربەجۆریان دەکرد. لەناکاو رەجەب زوهدی بە ئاتاتورکی گوت:

-پاشام، یەکیك بە رەشید غالبی گوتووە ئەمرۆ هیتلەر قسە دەکات. رەشید غالبیش لەوەلامدا گوتوویەتی: "هیتلەرەکەی ئیمە هەموو رۆژیك قسە دەکات".

ئاتاتورك لەم قسەیە نەك هەر نارەحەت نەبوو بوو، بەلکو قاقا پیکەنی بوو. چەند رۆژیك تیپەرین. رەشید غالب هیشتا هەولی گرتنە دەستی وانەی میژووی شۆرشی دەدا وبیری لەوە دەکردەوە تۆبلەی بتوانم لەکاتیکی گونجاودا قەناعەت بە ئاتاتورك بکەم. ریك لەو کاتەدا لە وەزارەتی مەعاریفیش لابرا. حیکمەت بایور هاتە شوینی. رەشید غالب لادرانی خۆی لەوەزارەت پی خۆش نەبوو. ئەو هاوینە هاتبوو بۆ ئەستەموول، رۆژیك لەگەل خیزانەکەیدا بەناو (مۆدە)دا گەرابوو وچووبووە ناو دەریاوە، تووشی هەوکردنی سی(ذات الرئە) بوو بوو، ماوەی دوو مانگ تیمارکرا. زستان نزیك بووبۆوە. رەشید غالب لە خانووەکەیدا لە(کەچیورەن) کەوتبوو. ریکەوتیکی سەیر بوو، ئەو رۆژەی حیکمەت بایور یەکەمین کۆنفرانسی لە پۆستی میژووی شۆرشدا پیشکەش کرد، رەشید غالبیش کە لەسەر ئەو پۆستە مشت ومری لەگەل ئاتاتورکدا دەکرد، بۆ دواجار چاوی لیك نا. (جەمیل گراندا، خزمەتکاری ئاتاتورك بووم، بلاوکراوەکانی حوریەت، ئەستەموول ١٩٧٣، ل٧٦-٨٣)

(فالیح رفقی ئاتای)یش ئەم رووداوە دەگیریتەوە. بەلام بەشیوەیەکی جیاواز. بەمجۆرە:

" . رووداویکی خوالیخۆش بوو رەشید غالب هەیە کە زۆرجار بەهەلە نووسراوەتەوە. جاریك لەبەر ئەوەی زۆری خواردبۆوە، مشتومریکی زۆری لەگەل ئاتاتورکدا دەکرد لەسەر ئەوەی بەخشیشیکی زۆری دابوو بە لۆقەنتەیەکی بیانی، ئاتاتورك گوتی:

-وادیارە بی‌تاقەتن، تۆزیك ئیسراحەت بکەن. لە وەلامدا گوتی:

-ئیرە خوانی میللەتە، من لەسەر خوانی میللەت دانیشتووم.

ئاتاتورك هیچ تیك نەچوو، گوتی:

-جەنابی ئەفەندی راست دەکات. کەوابی با ئیمە خوانەکە بەجی بیلین.

هەموو هەستانە سەرپی و رۆشتن.

چەند رۆژیك دوای ئەوە بوو. رەشید غالب دیسان لەناو بانگ کراوەکاندا بوو. پاش ماوەیەکی زۆر، ئاتاتورك گوتی:

-دوو کەسم بۆ بانگ کەن.

دوو پاسەوان هاتنە ژوورەوە. ئیشارەتی بۆ رەشید غالب کردو گوتی:

-جەنابی ئەفەندی بکەنە دەرەوە.

باوەشیان پیدا کردو بردیانە دەرەوە. رەشید غالب بەخۆی نەزانیو شەرمی لە هەلە کۆنەکەی خۆی دەکرد. بەبیزاری دووبارە گەرایەوە سەر خوانەکە. ئاشکرا بوو ئاتاتورك دەیویست چیبلیت. دوای ئەوە، لە هەموو کەس زیاتر لەگەل ئەودا بەخۆشیو زەوقەوە قسەی دەکرد"

(فالیح رفقی ئاتای، چانکایە، ئەستەموول ١٩٦٩، ل٥٠٨)

د. رەشید غالب لە مانگەکانی سەرەتای سالی ١٩٣٤دا، لەتەمەنی ٤٠ سالیدا مرد. ئەگەر ئەوەمان لەبیربیت کە رەشید غالب لەنیوان ١٩٣٢/١١/١٠-١٩٣٣/١٠/٢٧دا وەزیری پەروەردە بووە، دەتوانین بلیین ئەم رووداوە لەمانگی (ئاب-ئەیلول)ی سالی ١٩٣٢دا روویداوە. لەلایەکی ترەوە، بیرەوەری یەکەم، لەبەرئەوەی ووردەکاری زۆرتری تیدایەو ناوی کۆمەلیك کەسی هیناوە، دەکری بروا بەوە بینین کە لەوی دووەم راستترە.

ئەم رووداوە توانای هەیە گەلیك لایەنی سەردەمی تاك حیزبی روون بکاتەوە. لە راستیدا سەرۆکی گشتی کۆمەلەی گەلی کۆماری (CHF)و لەهەمان کاتدا سەرەك کۆمار، واتە پیشەوا، تاکە کەسی خاوەن دەسەلاتی سیاسیە. بۆ ریگەگرتن لە بەهیزبوونی وەزیرەکان لە رووی سیاسیەوە، هەموجۆرە ریگەیەك دەگریتەبەر. زۆرانبازی بەسەربازو وەزیرەکان دەکات وکەسیتی سیاسی وەزیر (سووك دەکات). کەرامەتی وەزیر دەشکینی. وەزیری لاو(د. رەشید غالب)کە نارەزایی بەرامبەر بەتەمەنی وەزیری پەروەردە دەردەبری، ناتوانی بەرامبەر بەزۆرانبازی پیکردنی خۆی لەگەل سەربازەکاندا راوەستیت. لە راستیدا ئەمە زۆرانبازی نیە، "هەلبەزو دابەز پیکردن"ە. دەگوتری گوایە رەشید غالب گوتوویەتی "ئەمە خوانی میللەتە"و سفرەکەی بەجی نەهیشتووە. ئەمە نیشانی دەدات کە شۆرشی فەرەنسی (١٧٨٩)، چەند بەهەلەو لەشیوەی پەیوەندی رووکەشدا رەنگی داوەتەوە. وەکو زانراوە بەشیك لەو ئەندامانەی (ئەنجومەنی گەل Etats- Generaux) یان پیك دەهینا، دەیانگوت "ئیرە ئەنجومەنی میللەتە، تەنها هیزی میللەت دەتوانی ئیمە لیرە بکاتە دەرەوە. هیچ هیزیکی تر ناتوانی ئیمە لیرە دەرکات".

پیشەوا هەرکاتی ویستی، دەتوانی ئەو وەزیرەی خۆی دەیەوی بیگۆریو هەر کەسیك کەخۆی بیەوی لەجیی دابنی. تاکە دەسەلاتدار لەم مەسەلانەدا، خۆیەتی. کەس ناتوانی لیی بپرسیتەوە. راپۆرت لیدان کاریکی مەزنە. کاریکە هانی دەدریت. هەمووان هەرچی یان لەدەمی یەکتری بیستبی، دەیگەیەننە پیشەوا. شەییدایەکی گەورە بۆ هیتلەرو رژیمە فاشیەکان لە ئارادایە.

وەکو بینرا ئەم دیدو بۆچوونانە، کە بەتەواوی لەزانست بەدوورن‌و هیچ پەیوەندیەکی دوورو نزیکیان لەگەل چەمکی میتۆدی زانستیدا نیە، لە ژیر ناوی، یاخود لەژیر دەمامکی " بەشیوەیەکی زانستیانە"دا پیشکەش دەکرین. پیشتر گوتمان کە ئەمە هەولدانیکە بۆ سوود وەرگرتن لەو ریزە جیهانیەی چەمکی زانست هەیەتی. دیسان پیشتر گوتوومانە نووسەرانی خۆرئاوا وەکو کەسانیك باسکراون کە "رەشاو بەسەر میژووی تورکدا دەبارینن". بەلام قسەی هەمان نووسەران، زۆربەی جار بەشیوینراوی، وەکو بەلگە بەکارهینراون بۆ سەلماندنی ئەوەی کە گوایە هەموو شارستانیتی‌یە دیرینەکان لەلایەن تورکەکانەوە دامەزراون‌و سۆمەری‌و حیتی‌یەکان‌و ئەوانەی‌تر، تورك بوون.

ئەو دیدو بۆچوون، یا ئایدیۆلۆجیایەی ناوی لی‌نراوە تیزی میژووی تورك، لەکۆنگرەی یەکەمی میژووی تورکدا، بواریکی فراوانی دەست کەوتووە بۆ ئاشکرا بوون‌و راگەیەنران. هەر لەبنەرەتدا کۆنگرەی یەکەمی میژووی تورك، کە لەسالی ١٩٣٢دا سازکراوە، بیجگە لە پشت راستکردنی تیزی میژووی تورك‌و راگەیاندنی ئەم پشت راستکردنە بەقسەی حەماسی‌و داستان ئامیز، هیچی تری نەکردووە. هەموو ئەو راگەیاندنانەی پیشکەشی کۆنگرەکراون‌و هەموو ئەو گفتوگۆیانەش کەلەسەر راگەیاندنەکان کراون، بەووردی لەسەر ئەم بابەتە راوەستاون. لەم رووەوە نابی قسەکانی نووسەری گشتی ئەنجومەنی

لەلایەکی ترەوە، هەرچەندە جەمال گراندا بیرەوەریەکەی بەو قسەیە دەست پیدەکات کە ئاتاتورك هەرگیز رقی هەلنەدەگرت، بەلام ئەو رووداوەی کەخۆی گیراویتیەوە، نیشانی دەدات ئاتاتورك تەنانەت بۆ مەسەلە زۆر بچووکەکانیش رقی گەورەی لە دل گرتووەو هەرگیز لەبیری نەچوونەتەوە.

بەلام هەموو ئەمانە ئەو ئەنجامانەن کە رژیمە تۆتالیتارەکان (گشتگیر–شمولی) ناتوانن لی‌یان دەرچن. لەرژیمە تۆتالیتارەکاندا، بیجگە لە پیشەوا، ریگە بەکەسی تر نادریت هیز پەیدا بکات‌و ببیتە خاوەنی دەسەلاتی سیاسی. ئەگەر شتی‌واش رووبدات، بەبەکارهینانی میکانیزمی جۆراوجۆر، ریگە لەهەموو رووداویك دەگیریت کە هیزی سیاسی‌و ئەرك‌و توانای بریاری سیاسی‌ی پیشەوا لاواز بکات.

لیکۆڵینەوەی میژوویی تورك، د.رەشید غالب، تەنها وەکو قەناعەتی تایبەتی خۆی تەماشا بکریت، بەلکو دەبی وەکو قەناعەتی گشتی کۆنگرەکە بخریتە ژیر سەرنجەوە.

پرۆفیسۆر د. شەمسەدین گونالتای، ئەندامی دەزگای میژووی تورك، لەووتاریکیدا بەناوی "ماهیەتی ئەو رەخنانەی لەتیزی میژووی تورك گیراونو سەرکەوتنی یەکجاریو بیچەندو چوونی تیزەکە"(٧٧) دەلیت "کۆنگرەی یەکەمی میژووی تورك، بەسەرکەوتنی تیزی میژووی تورك لەناوخۆدا، کۆتایی هات".(٧٨) ئەمە قسەیەکی زۆر راستە. کەوابی جیگەی خۆیەتی بەشیوەیەکی فراوانتر لەسەر ئەم کۆنگرەیە راوەستین، کەتیزی میژووی تورکی لەناوخۆدا بەسەرکەوتن گەیاند. باکەمیك لە نزیکترەوە، تەماشای ئەو کتیبە ٦٣٢ لاپەرەییە بکەین کە کۆنفرانسو تۆماری کۆنووسەکانی کۆنگرەی تیدایە.

ووتاری کردنەوەی وەزیری
مەعاریف، جەنابی ئەسعەد بەگ ٥-١٤
ووتاری مامۆستا
ئیحسان شەریف بەگ ١٤-١٧

ناوی کۆنفرانس	ناوی خاوەنی کۆنفرانس	ئەوانەی قسەیان لەسەرکردووە
١-بەرلەمیژوو و لەبەرەبەیانی میژوودا ١٨-٤١	خاتوو ئافەت(مامۆستا)	ئەسعەد بەگ وەزیری مەعاریف ئاکچۆرا ئۆغلو یوسف بەگ (نوینەری ئەستەموول) فوئاد بەگ کۆپرولوزادە د. شەوکەت عەزیز بەگ خاتوو ئافەت خانم ٤٢-٥١

(٧٧) *Belleten, Sayi, 7-8, 1938, S. 337-365.*
(٧٨) *a.g.m. ,S. 338.*

٢. پەیوەندیەکانی نیوان تورکی و زمانەکانیتر ٥٢-٧٨	سامیح رەفعەت بەگ (ئەندامی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورك ونوینەری چەنە قەلعە)	فوئاد بەگ کۆپرولوزادە یوسف بەگ ئاکچۆرا ئۆغلو (نوینەری ئەستەمووڵ) حەسەن جەمیل بەگ (نوینەری بۆلو) د. جەعفەر ئۆغلو ئەحمەد بەگ سامیح رەفعەت بەگ (نوینەری چەنە قەلعە) ٧٩-٩٥
٣-روانینیکی گشتی بۆ میژووی رەگەزی تورك و شارستانیتی ٩٩-١٦١	د.رەشید غالب بەگ (نووسەری گشتی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورك و نوینەری ئایدن)	خەلیل ئەدهەم بەگ (نوینەری ئەستەموول) ئاکچۆرا ئۆغلو یوسف بەگ (نوینەری ئەستەموول) د. شەوکەت عەزیز بەگ زەکی وەلیدی بەگ د. رەشید غالب بەگ (نوینەری ئایدن) ١٦٢-١٩٣
٤-روانینیکی گشتی بۆ شارستانیتی ئیجە ١٩٩-٢٣٢	حەسەن جەمیل بەگ (ئەندامی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورك ونوینەری بۆلو)	سامیح رەفعەت بەگ (نوینەری چەنەقەلعە) ئاکچۆرا ئۆغلو یوسف بەگ (نوینەری ئەستەموول) خاتوو سدیقە ئیبراهیم شەمسەدین بەگ (نوینەری سیواس) مەحمود تورگوت بەگ

	ئیسماعیل حەقی بەگ نوینەری بالك ئەسیر ٢٣٣-٢٣٧	
٥- پەیوەندی ئاین و خوداکانی میسر لەگەل تورکدا ٢٤٣-٢٦٠	پرۆفیسۆر یوسف زیابەگ (مامۆستای-دار الفنون- نوینەری ئەسکی شەهر)	٢٤٣-٢٦٠
٦-بەراورد لەنیوانی مافەکانی خیزان لای تورك لەگەل مافەکانی خیزانی هیندو ئەوروپایی ٢٦١-٢٦٩	ئاغا ئۆغلو ئەحمەد بەگ (مامۆستای-دار الفنون- نوینەری قارس)	٢٦٠-٢٤٣
٧-ئەنترۆپولۆجیای تورکەکان ٢٧١-٢٧٣	د. شەوکەت عەزیز بەگ (مامۆستای-دار الفنون)	پرۆفیسۆر ئاکچۆرا ئۆغلو یوسف بەگ (نوینەری ئەستەموول) د. رەشید غالب بەگ (نوینەری ئایدن) عارف بەگ ٢٧٩-٢٨٤
٨-شوینی تورکەکان لە شارستانیتی ئیسلامدا ٢٨٩-٣٠٧	شەمسەدین بەگ (ئەندامی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورك ونوینەری سیواس)	
٩-روانینیکی گشتی بۆ ئەدەبی تورکی ٣٠٨-٣٢٠	کۆپرولوزادە فوئادبەگ (مامۆستای-دار الفنون)	ئیسماعیل حەقی بەگ (نوینەری بالك ئەسیر) خەلیل نیعمە توللا بەگ پرۆفیسۆر رەشەر بەگ

		شەمسەدین بەگ (نوینەری سیواس) ٣٢١-٣٣٣
١٠-فاکتەرەکانی میژوو ٣٣٩-٣٦٤	پرۆفیسۆر سەدری مەقسودی بەگ (ئەندامی ئە نجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورك‌ونوینەری قەرەحیساری خۆرهەلات)	
١١-لەنیوان قەومە خزمەکانی هند دا ٣٦٦-٣٦٨	زەیتی فرەنج	زەکی وەلیدی بەگ د. رەشید غالب بەگ (نوینەری ئایدن) خاتوو ئافەت ئاکچۆرا ئۆغلو یوسف بەگ (نوینەری ئەستەموول) شەمسەدین بەگ (نوینەری سیواس) پرۆفیسۆر سەدری مەقسودی بەگ (نوینەری قەرەحیساری خۆرهەلات) ٣٦٩-٤٠٠
١٢-روانینیکی گشتی بۆ میژووی سەدەکانی ناوەراست ٤٠٥-٤٤٤	خاتوو ئافەت	
١٣-"کتیبی نوی میژوو" (چەند تیبینی‌یەك لەسەر هیلە گشتیەکانی میژووی تورك) ٤٤٥-٤٥٢	ئاڤرام گالانتی بەگ	سامیح رەفعەت بەگ (نوینەری چەنەقەلعە)
١٤-هۆکانی رۆچوونی	یوسف حیکمەت بەگ	

خۆرهەلات ٤٥٨-٥٣٠	(ئەندامی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورك‌ونوینەری مانیسا)	
١٥-مۆزەخانەکان	خەلیل ئەدهەم بەگ (ئەندامی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورك‌و نوینەری ئەستەموول)	ئیسماعیل حەقی بەگ (نوینەری بالك ئەسیر) د.ئۆرهان سەدرەدین بەگ ئاکچۆرا یوسف بەگ (نوینەری ئەستەموول) پرۆفیسۆر سەدری مەقسودی بەگ (نوینەری قەرەحیساری خۆرهەلات) جەعفەر ئۆغلو ئەحمەد بەگ ٥٦٧-٥٧١
١٦-نووسینەوەی میژوو وگوتنەوەی میژوو ٥٧٧-٦٠٧	پرۆفیسۆر ئاکچۆرا ئۆغلو یوسف (ئەندامی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورك‌و نوینەری ئەستەموول)	وەزیری مەعاریف: ئەسعەد ئەحمەد رەفیق بەگ محەمەد عەلی عەینی بەگ یوسف شەریف بەگ ئاکچۆرا ئۆغلو یوسف بەگ (نوینەری ئەستەموول) نیازی تۆفیق بەگ ٦٠٦-٦١٦

ووتارەکانی داخستنی کۆنگرە

سەرۆکی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورك

ئاکچۆرا ئۆغلو یوسف بەگ ٦١٦-٦١٩

ووتەی موزەفەر بەگ سەرۆکی کۆلیجی ئەدەبیات ٦١٩-٦٢١

ووتەی مامۆستا خاتوو مەدیحە موزەفەر ٦٢١-٦٢٤

ووتەی مامۆستا مەدحەد بەگ ٦٢٤-٦٢٧

لەزۆربەی هەرە زۆری ئەم کۆنفرانس و ووتارانەدا، تیزی میژووی تورك بە چەپلەی توندو بەردەوام وبەقسەی حەماسی و داستان ئامیز، هینراوەتە سەر زمان. ستایشی مستەفاکەمال کراوەو ریزو سوپاسی پیشکەش کراوە.

گرنگترین خالی بەرچاووسەرنج راکیش لەم کۆنفرانس و ووتارانەدا، بریتیە لەوەی کە لەکاتیکدا کە بەدوورو دریژی لەسەر میژووی "بەرلە دەیان هەزار سال"ی تورك و بلاوبوونەوەی تورکەکان ودامەزراندنی شارستانیتی و هەلگرتن و بلاوکردنەوەی شارستانیتی لەلایەن تورکەکانەوە رادەوەستن، کەچی تەنانەت بەیەك رستەش باسی عوسمانیەکان، هیرش و پەلامارەکانی عوسمانیەکان و قارەمانیتی یەکانیان نەکراوە. ئەمەش پەیوەندی بەو ئایدیۆلۆجیا رەسمیەی دەولەتەوە هەیە کە هەولی بنیاتنانی دەدریت.

سەرەرای هەموو ئەمانە، هەندیك خالی ووتارەکەی د.رەشید غالب و ووتاربیژەکانی تر پیویستیان بەسەرنجدان هەیە. دەکری ئەو خالانە بەم جۆرە باس بکەین: باس لەوە دەکریت کەهەندیك لیکۆلەرەوەی ناتورك، بەتایبەت میژوونووس و تویژەرەوە ئەوروپاییەکان، مانای وەکو چەتەو ریگریان داوە بەووشەی تورك. لیکۆلەرەوەو تویژەرەوە تورکەکان بەتوندی دژی ئەم هەلویستە دەوەستن. بۆ نموونە ئەسعەد بەگی وەزیری مەعاریف کە کۆنگرەی یەکەمی میژووی تورکی کردۆتەوە،دەلیت:

" بائەو چیرۆك و ئەفسانانەی سەبارەت سروشت و رەگەزو رەچەلەکیان(واتە هی تورکەکان)، گویان پر کردووین و شیوەیەکی چوون یەکیان هەیە، بخەینەلاوە، لەم کتیبانەدا.

بەلام دژی ئەم بۆچوونە دەوەستیت. لەگەل ئەوەشدا، لەبەرئەوەی ئاماژە بۆ(یاسەسی کوری نوح) کراوە، کەمیکیش دەبیتە مایەی شانازی پیوەکردن. چونکە ئەم ئاماژەیە لەرووی نیشاندانی کۆنی و دیرینی رەگەزی تورکەوە بەگرنگ دادەنریت.[79] بەهەمان شیوە، خاتوو ئافەتیش کەلەسەر ئەو ووتارە

---

[79] **Birinci Turk Tarih Konqresi**, s. 5-6.

پرله پیاهەلدانانەی پاش کۆنفرانسەکەی خۆی پیشکەش دەکرین، ووتاریکی تردەدات، دەلیت:

" بەهەرحال مەحالە چینی‌یەکان ناویان لەتورك نابیت.تورکەکان بۆ وەرگرتنی ناو، پیویستیان بە هیچ میللەتیك نەبووەونیە، بانگ بەگوییاندا هەلبدات."*

(چەپلە)(٨٠)

ئەم هەلویستو رەفتارانە، لەو رووەوە کە هەلویستو رەفتارو سیاسەتەکانی ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەت لەتورکیادا، بەرامبەر بە "فاکتی نەتەوەی کورد" نیشاندەدەن، گرنگی‌یەکی بی‌ئەندازەیان هەیە. بەلام ئەمجارەیان تورکەکان هەموو ئەو قسانەی ئەوروپاییەکان لەسەر خۆیان کردوویانەو گوتوویانە، ئەوەندەی تریشیان دەخەنە سەرو دەیاندەنە پال کورد."کورد مانای گورگ دەگەیەنی"**،"کورد مانای ئەو بەفرەی لەسەر چیا دەتویتەوە"،"ووشەی کورد لەو دەنگەوە هاتووە کەئیستر لەکاتی جۆ خواردندا لی دەردەچیت"،"ووشەی کورد مانای کیوی،وەحشی"،"کوردی پیس، کوردی کلکدار(یاخود کوردی دووپشك)،"کوردی بی قیمەت" هتد. هەموو ئەم وەسفانە پەیوەندیەکی نزیکیان لەگەل ئایدیۆلۆجیای رەسمیدا هەیە. لەم رووەوە، بالیرەدا خالیکی گرنگ دابنیین."زانا تورکەکان" کەسکالا لەدەست ئەو مانا ناشرین‌و پرلە سووکایەتی پیکردنانە دەکەن کە دراون بەووشەی تورك، چەند ئەوەندەی تریشیان دەخەنە سەرو بە کورد-یان دەلینەوە.

---

* *لە دەقە تورکیەکەدا ووشەی(vaftiz)بەکارهاتووە کەمانای(تعمیـد) دەگەیەنی لەئایینی مەسیحیدا. ئەویش بریتیە لەریو رەسمیك بۆ خاوین کردنەوەی مندالی ساوا لەگوناهی یەکەم. لەلای خۆمان بۆ ناونانی مندال، چەند رۆژیك پاش لەدایك بوونی، بانگ بەگوییدا هەلدەدەن.*

(٨٠) **a.g.e. , s. 51.**

** *لە رینوسی تورکیدا ووشەی کورد بەمجۆرە دەنووسریت(**Kurt**). هەروەها بەتورکی بە گورگ دەلین(کورت)و بەمجۆرە دەنووسریت(**Kurt**).*

له ووتارو كۆنفرانسەكاندا، زوو زوو دەستەواژەی وەك"رەش كردنی میژووی تورك"و"سرینەوەی ناوی تورك لەزمانو میژوو وكتیبەكاندا" بەكار دەهینرین. میژوونووسو بیریارەكانی خۆرئاوا، لەسەر ئەم بیرو كردارانەیان مەحكوم دەكرین. بەلام هەموو ئەمانە بەشیوەیەكی روونو ئاشكرا، ئەو سیاسەتانە دەردەخەن كە ئایدیۆلۆجیای رەسمی لەبەرامبەر كورد دا پیادەی كردوون. بۆئەوەی میژووی كورد نەزانریت، بەلگەنامەكان لەناو دەبرین، دەسووتینرین، دەفەوتینرین. ئایدیۆلۆجیای رەسمی پاش ئەوەی رایدەگەیەنیت كە گەلیك نیە ناوی كورد بیت، دەلیت كورد هەر لەبنەرەتدا میللەتیكی كۆیلەبووە، لەمیژوودا هەرگیز دەولەتی نەبووەو هەمیشە بەمیللەتانی ترەوە بەستراوەتەوە.ئامانجی ئەمەش ئەوەیە ، كوردەكان والی بكات شەرم لە میژووی خۆیان بكەن، كوردایەتی خۆیان رەتبكەنەوە و ببن بەتورك. وا دادەنریت كەئەو كوردانەی لە میژووی خۆیان بیزار دەبنو شەرمی لی دەكەن ، كوردبوونی خۆیان رەتدەكەنەوەو دەبن بەتورك. پاش راگەیاندنی ئەوەی كەزمانیك نیە ناوی كوردی بیتو بەلكو ئەوە لەهجەیەكی زمانی توركی‌یە كە "توركە شاخاوی‌یەكان" قسەی پیدەكەن، یەكسەر ئەم قسانە دین: كوردی خۆی زمانیكی زۆر ساكارە ، بونیادیكی ٣٠ ووشەیشی نیە. ئامانجی هەموو ئەمانە ئەوەیە كورد واز لەهەموو ئەو رەگەزانە بینێ كەپەیوەندیان بەتایبەتمەندیەكانی (كۆمەلگەی كوردی بوون)ەوە هەیە.

"زانا توركەكان" كەسكالا دەكەن لەوەی "ناوی توركیان لە میژوودا دەسریەوە. دەیانویست لەزمانو كتیبەكاندا بی‌سرنەوە"و بەتوندی دژی ئەم هەلویستە دەوەستن، تا ئەوپەری توانا هەولیان داوە ناوی كوردو ناوی كوردستان لەزمانو كتیبەكاندا بسرنەوە، بۆ ئەوەی كورد لە میژوودا بوونی نەمینیت. بەئەنقەست زانیاری هەلەیان بەرهەمهیناوە. خۆیان لەفاكتی كورد هەلە كردووەو بەنەبوو حسابیان كردووە. لەم رووەوە پیویستە لیرەدا خالیكی تر دانیین. چونكە ئەمە خالیكی زۆر گرنگە لەپیكهاتنی ئایدیۆلۆجیای رەسمیدا.

"زانا توركەكان" تەنانەت ئەو كاتەی دەلین "وامان دەزانی دەمارگیری ناچیتە ناو جیهانی فكرەوە، بەلام بیریارو زانستكارە خۆرئاواییەكان، لەبەر

ئـەوەی دۆسـتی تـورك نـین تووشـی دەمارگـیری بـوون"، خۆیـان بـەناو دەمارگیریـەکی خەسـتدا رۆچـوون. دواتـر هـەولدەدەین بەنموونـەوە نیشـانی بدەین کەئەو "زانا تورکانـە"ی بیریـارو نووسـەرانی خۆرئـاوا تاوانباردەکـەن بەوەی دۆستی تورك نین، خۆیـان چ جۆرە دۆستایەتیەکیان بەرامبەر بەکورد نواندووە.

خالیکی تریش کەپیویستی بە لەسەر وەستان هەیە، لەچەمکی "ئەرکی سەرشانی تورکەکان لە بەشارستانی کردن و پەروەردە کردندا" دەکەویتەوە. ئەمەش یەکیکی ترە لەخالـەکانی وەرگـەرانی ئایدیۆلۆجیای رەسمی ، بـەرەو کردارو جێ بەجێ کردن. چونکە لەهەموو یاخی بوونەکانی "خۆرهـەلات"دا پاش دامەزراندنی کۆمار، بەشارستانی کردن و پەروەردە کردنی " خۆرهەلات" دەکریتە بیانووی کردەوەی عەسکەری و ناردنی عەسـکەر بۆ "خۆرهـەلات". کردەوەی بەشارستانی کردن و پەروەردە کردن، زوو زوو بەسـەر کوردەکانـدا پیادە کراوە و هەولدراوە لەژیر ئەو دەمامکەدا، کۆکوژیەکان بشاردرینەوە.

بروانـن د. ئـارن ئـەنگین (ئـەو کاتـەی نـاوی سـەفوەت ئـەنگین بـوو) کـە بەفەرموودەی ئاتاتورك لە ١٩٣٣دا کراوە بەئەندامی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورك، چی دەلیت:

" ئیستا ئەرکی سەرەکیمان ئەوەیە لەگەل تورکدا بیانکەین بەیەك (لەناو تورکـدا بیـان توینینـەوە). ئـەویش لەریگـەی بـەکارهینانی میتۆدەکـانی (برۆڤنی)یەوە لەقوتابخانە سەرەتاییەکاندا.

ئـەم میتـۆدە لـەو بەیاننامـە پەروەردەییـەماندا رونکراوەتـەوە و قبولکـراوە، کەوەزارەتی پەروەردە لە منی داواکردبوو و، تا رادەیـەکی زۆریش جێ بـەجێ کراوە. جیگەی سوپاس و ستایشە.

کاتیك لـە لـەندەن لەگـەل ئـەندامانی ئـەو دەزگایـەدا کەئـەم میتـۆدە پیـادە دەکەن دیدارو گفتوگۆم کرد، بـۆم دەرکـەوت بەشـیزۆری دەزگـا تایبەتـەکان تەنها خـەریکی ئەو کارەن و بەهـەموو قوتابخانـە سـەرەتاییەکاندا دەگـەرین. گوتیـان ئـەم میتـۆدە ریگەیـەکی بـێ هاوتایـە بـۆ رەگ داکوتـانی نەتەوایـەتی

ئینگلیزی لەدڵو دەروونداو مسۆگەر کردنی یەکێتیو یەکپارچەیی ئینگلیزو، هەموو منداڵە بیگانەکانیش بەم میتۆدە بەتەواوی بوون بە ئینگلیز. تاکە ڕێگەی دەربازبوونی ئیمەش لە بەرامبەر کەمینە ڕەگەز پەرستەکاندا، هەر ئەم میتۆدەیە.بەم شیوەیە کوردو کەمینە عوسمانیەکانی تر دەتوینینەوە."[81]

میتۆدەکانی د. ئارن ئەنگین بۆ تواندنەوە، جۆربەجۆرن لەکتێبەکەیدا بەم ڕستانە باسی یەکێکیان دەکات:

" بەهۆی بوومەلەرزەکەو، دەرفەتی ئەوەمان بۆ هاتۆتە پێشەوە کە ژمارەیەکی زۆر لە کوردەکان پەرشو بڵاوبکەینەوە ."[82]

" با بەبیانووی بوومەلەرزەکەوە، کوردەکان بڵاوبکەینەوە. پێشەکی با بیاننێرین بۆ ئەڵمانیا."[83]

" ئێستا بەهۆی بوومەلەرزەکەوە ، بەتەواوی کاتی ئەوەیە کوردەکان بڵاوبکەینەوە."[84]

" با تورکە کۆچەرەکان لە خۆرهەلاتدا نیشتەجێ بکەین. باپێشەکی بەهۆی بوومەلەرزەکەوە ژمارەیەکی زۆر لەکوردەکان بنێرینە ئەڵمانیا. بەشارەکانی ناوەراستو خۆرئاواماندا بلاویان بکەینەوە."[85]

د. ئارن ئەنگین (سەفوت ئەنگین) باسی ئەو میتۆدە دەکات کە ئیمپریالیزمو کۆلۆنیالیزمی ئینگلیزی لەناوچە بەکۆلۆنی کراوەکاندا پیادەی کردووە، بۆ لەناو بردنی خودیتی نەتەوەیی خەلکی ئەو ناوچانەو بەئینگلیز کردنیان. سەفوەت (ئارن) ئەنگین کە لە نێوان سالانی ١٩٣٣-١٩٣٥ دا

---

[81] *Arin Engin, URANS, Ataturkculuk Kultur Yayinlari, Sayi 28, Baslangic: Ulusal Vicdan 1. Buyuk Roma Imparatorlugunun Kuruculari Etrusk Turkleri, 2. Avrupa Dusuncesi ve Kulturu Tarihi, Gun Matbaasi, Istanbul 1971, s.6.*

[82] *Arin Engin, a.g.e. ,s. III*

[83] *Arin Engin, a.g.e. ,s. 1*

[84] *Arin Engin, a.g.e. ,s. 10*

[85] *Arin Engin, a.g.e. ,s. 13*

ئەندامی دەزگای خوێندن و فێرکردنی سەر بە وەزارەتی پەروەردە بووە، دەڵێت ئەو میتۆدەی بۆ بەتورك کردنی کورد بەکاردەهێنری لە ئینگلیزەکانەوە وەرگیراوە.ئەمە ڕووداوێکی زۆر سروشتییە. بەلام پیادە کردنی ئەم میتۆدە لەلایەن تورکەکانەوە، کۆمەلێك جیاوازی هەیە لەگەل ئەوەی ئینگلیزەکاندا. ئەو میتۆدانەی تورکەکان بۆ بەتورك کردن و " سڕینەوەی ناوی کوردو ناوی کوردستان، لەزمان و مێژوو و کتێبەکاندا" پیادەیان دەکەن، گەلێك کۆنەپەرستترو کۆکوژترن . دواتر ئەم بابەتانە بەدرێژی دەخرێنە بەر باس .

IV- ئەو لێکۆڵینەوانەی لەبواری ئەنترۆپۆلۆجیدا ئە نجام دراون

یەکێك لەگرنگترینی ئەو توخمانەی تیزی مێژووی تورکیان پێك هیناوە، بریتییە لەلێکۆڵینەوە ئەنترۆپۆلۆجییەکان. بێگومان کارکردن لەسەر ئەنترۆپۆلۆجیا پێکەوە لەگەل کارکردن لەسەر مێژوودا ئەنجام دراون ناتوانرێ بگوترێ هەریەکەیان بەشێوەیەکی سەربەخۆ بەرێوە چوون . ئەو لێکۆڵینەوانەی لەسەر بابەتی ئەنترۆپۆلۆجیا کراون، زیاتر پەیوەندیان بە ئەنترۆپۆلۆجیای فیزیکی (جەستەیی)یەوە. ئەو لێکۆڵینەوانەن کە بونیادی فیزیکی ڕەگەزەکانی مرۆڤ و ڕەگەزی تورکیان کردۆتە بابەتی خۆیان.

با هەول بدەین بەنموونەوە نیشانی بدەین ئەم لێکۆڵینەوانە لەچ بیرو بۆچوونێکەوە دەستیان پێکردووە و بەچ جۆرە ئەنجامێك گەیشتوون :

" نیشتمانی دایکی تورك کوێیە؟

با هەموومان پێکەوە وەلامێکی کورت و یەکجارەکی ئەم پرسیارە بدەینەوە:

نیشتمانی دایکی تورك بانی ئاسیای ناوەراستە. بربرەی پشتی ئەم نیشتمانە، ناوچەی (ئالتای-پامیر)ە. تورکەکان لەم لانکەیەدا، لانیکەم ٩٠٠٠ سال پێش زایین ، ڕەگەزێکی خاوەن کولتوور بوون.

لێرەدا دەمەوێ بەڕوونی باسی مەسەلەیەك بکەم. کە باسی ئاسیای ناوەراست و ئەو کۆمەلی مرۆڤانە دەکەم کەلەوێ پێگەیشتوون، زیادیان کردووەو بەتەنها خۆیان کولتوورێکیان دروست کردووە، تەنها یەك ڕەگەزم

بەبیردا دێو ناوی دەنیم تورك. گومانم نیە لەوەی زۆر دەبن ئەو کەسانەی ئەم تێگەیشتنە بەگونجاو نازانن لەگەل نەریتێکدا کە تا ئەمرۆ رەخنەی لێ نەگیراوە. ئیمە پیمان وایە گرنگی ئەمە لەپلەی دووەمدایە. ئەوەی لای ئیمە گرنگە ئەوەیە ئەو بنەماو پرنسیپەی قبولی دەکەین، لەگەل زانستو مەنتیق دا جووت بێت.

دانیشتوانی رەسەنی بانەکانی ئاسیای ناوەراست، لەژێر سیستەمی تاکە یەك رەگەزدا پێکهاتوون. چونکە بەهۆی رێگرە سروشتیەکانی سەر سنووری نیشتمانەکەیانەوە، دەیان هەزار سال، بواری ئەوە نەبووە هیچ خوێنیکیترو هیچ جۆرە مرۆڤیکیتر تێکەلاویان بێت.

بە شێوەیەکی گشتی سیفەتی دیاری ئەم رەگەزەی ئاسیای ناوەراست ئەوەیە کە(براکیسەفال)ە. سەرەرای هەموو ئەفسانە هەلبەستراوەکان، پێکهاتنی جەستەی هاوئاهەنگە. رەنگی پێستیشی هیچ نزیکایەتیەکی لەگەل رەنگی زەرد دا نیە. بەشێوەیەکی بنەرەتی گشتی، سپیپێستە.

پێم وایە گرنگترینو بنەرەتی ترین پێوەری زانستی بۆ حساب کردنی کۆمەلیکی مرۆیی لەسەر رەگەزیکی تایبەت، ئەمەیە.

ئەگەر جیاوازی دیالیکتە ناوچەییەکانی خەلکی رەسەنی ناوەراست کەبەتێپەرینی کات هاتنە ئاراوە، بخرینەلاوە،بەشێوەیەکی سروشتیو بەتەواوەتی لەهەموو نیشتمانەکەدا بەتاکە یەك زمان قسەدەکرا. ئەمرۆیش لەهەمان ئەو نیشتمانانەدا، بەو زمانە دایکیە قسە دەکریت. بێجگە لەم زمانە، لەهیچ سەردەمێکدا هیچ زمانیکیتر لەلایەن هیچ قەومیکی بیگانەوە نەهێنراوەتە ئەم وولاتەوە. بەپێچەوانەوە، ئەم زمانە براوە بۆ هەموو زمانەکانی جیهان. ئەم زمانە ناوی خۆی هەیە. زمانی تورکی. کەوابێ ناوی ئەو مرۆڤانەی کەلەلانکەی سروشتی خۆیدا خاوەنی ئەم زمانەن، دەبێ چیبێ؟ بێگومان بێجگە لەتورك، هیچیتر نابێت."(چەپلە)[86]

---

[86]*Afet Hanim, Tarihten Evvel ve Tarih Fecrinde, Birinci Turk Tarih Kongresi, s. 30-31*

" هاورییان، بابیینە سەر ئەو بیردۆزەی کە ئەوروپاییەکان بە ئاری و، تورکیش بەرەگەزی مەغۆل و زەردپیست دادەنیت، هیچ بی مەنتیقی یەك ئەوەندەی ئەم بیردۆزە مایەی گاڵتە پیکردنی زانست نیە.

ئاشکرایە ناوی مەغۆل، لەگەل سەرکەوتنی چەنگیزخاندا بەرگوی دەکەویت. چەنگیز لەخیلی بچووکی(بورچیکین) ە، کە دانیشتووی دۆلی(کەرولەن وئۆنان) بوون لە باشووری خۆرهەلاتی گۆلی(بایکال)دا.ئەم خیلە کەشانازیان بەوەوە کردووە وەکو تورك لە بۆزکورت و ئالاگەییك-وە هاتوون، لەبنەرەتدا سەر بەهۆزی (تونگوز)ە. ئەم خیلە کە سەربە (توغرول)ی خانی دەولەتی(کەرایت)ی تورکی بوون، پاشتر ناوی(مەغۆل)یان لی نرا، کە بەپی ی قسەی رادۆلف و فەرهەنگی ووشەی زمانی چاغاتای، مانای دلساف دەگەیەنی.

" خیلی بچووکی(بورچیکین)یش کە ناوی مەغۆلی وەرگرتووە، لەناو کۆمەلی تورکی مەزندا، تیکەلاوی تورکەکان بووە. بەمجۆرە (ئولون ئەکە)ی دایکی چەنگیز، ژنیکی تورك بووە. ئەگەر بەهۆی ئەم تیکەلاوبوونەوە ناوی رەگەزیکی هاوبەش پیویست بیت، سروشتیە ئەوناوە، ناوی رەگەزی هەرە گەورەی تورك بیت. بەهەرحال، کەباسی رەگەزیك دەکریت، ئەوەی دەبی بیری لی بکریتەوە، زۆربەی هەرە زۆری ئەو مرۆڤانەیە کەرەگەزەکە پیك دینن.

" بەم بۆنەیەوە با دووبارەی بکەمەوە، وەك چۆن زمان و کولتووری مرۆڤەکانی ئاسیای ناوەراست یەکیك بووە، جۆر (نوع)ی ئەنترۆپۆلۆجی و فیزیکیشیان گشتی و براکیسەفال و یەکیك بووە. ئەوانەی بەرەو ئەوروپا رۆیشتن، وەکو ئەوانەی چوون بۆ چین و هندو شوینەکانی تر، بەتیپەرینی کات جۆر (نوع)و زمانیان تیکەلاوبووە. بیگومان لەنیوان ئەوانەدا کە چوونە ئەوروپا، چەندین گروپ هەبوون کەپاش تیکەلاوبوونی زمانیان لەگەل زەندی و هندیدا دەچوونە ناو جیهانی ئەوروپاوە. نزیکایەتی نیوان زمانە ئەوروپاییەکان و زمانی ئیرانی و هیندو ، لیرەوە سەرچاوە دەگری. لەناو هەموو ئەم زمانانەشدا، رەگی زمانی تورکی هەیە. دان نەنان بەم راستیەدا دەگەریتەوە بۆ شارەزا نەبوون لە زمانی تورکی ی کۆندا."[٨٧]

---

[٨٧] *Afet Hanim, a.g.e. , s.35*

" ئیستا با سەیری ئەو خالە بکەین کەپێویستی بەلەسەر وەستان هەیە. گەلیك لە زاناکانی ئەوروپا، کۆمەلیك خێلی ئاسیای ناوەراست دەکەنە باپیری خۆیـان کـە لـە سـەردەمی پـێش میـژووەوەو لـەکازیوەی میـژوو و سـەردەمە میژووییەکاندا، کولتووری بالایان گەیاندۆتە هەموو پارچەکانی مرۆڤایەتی و ئەوروپاییـەکانیش. دەلیـن ئـەم مرۆڤانـە کـەناویان نـاون ئـاری، هینـدۆ ئەوروپایی، هیندۆ جیرمان، لەبانی (ئالتای پامیر)ەوە بەرێ کەوتوون.

رەنگـە بەمانایـەك لـەماناکان ، لیکدانەوەیـەکی راسـت بـۆ هـەموو ئـەم تیگەیشتنو تیروانینانـەیان بدۆزنـەوە. بـەلام لـیرەدا لایـەنیکی هەلـە هەیـە، کەئەویش بریتیە لە بیربردنەوەو هەولدان بۆ لەبیربردنەوەی دایکی راستەقینەو رەگەزی بنەرەتیی ئەو کۆمەلە مرۆڤە شارستانیانەی بەجیهاندا بلاوبوونەوە، واتە خیزانی گەورەی تورك.

ئەمە لەکاتیکدایە کە نە نەریتی باو و نەزانستە نویکانیش دەتوانن نکولی لەم راستیە مەزنە بکەن.

ئەو کاتەی رەگەزی تورك لەنیشتمانی دایکی خۆیدا گەیشتە پلەی بەرزی کولتووری خۆی، خـەلکی ئـەوروپا ژیـانیکی وەحشـیو بەتـەواوی جاهیلانـە دەژیان. ئەم خەلکە پاش ئەوەی لەگەل ئەو مرۆڤانەدا تیکـەلاوبوون کـەچوو بوونە ناویانەوە ، وایان هاتە پیش چاو کە بەرزاییەکانی ئاسیای ناوەراست دنیایەکی تاریکی پر لـەمرۆڤی یەك چاوە. چونکە تورکەکانیش کەتیکەلاوی ئەم خەلکە بەرفراوانانە بوو بوون، لەماوەی هەزاران سالدا ، بەهۆی چەندین رووداوی سیاسیو ئایینیـەوە، وورده وورده خودیتـی خۆیـان و نیشـتمانی دایکی خۆیان لەبیرچۆوە.

ئەوانەی چوونە هندستان، ئەو شوینەیان بیرنەدەهاتەوە کەلیوەی هاتبوون . ئەوانەی چوونە ئیران ، وایان دانا (فرض) کەنیشتمانی یەکەمیان شوینیکی دووری نەزانراوە لەدەوروبەری پامیر. بـەلام بیرەوەریـەك هـەبوو کـە لـە بیریـان نەچۆوە: نیشتمانی دیرینیان، نیشتمانی مرۆڤی بەریزو جوامیران بووە. پاش ماوەیـەکی زۆر لـەم بیرەوەریـە، ئەوروپاییـەکان لەدەوروبـەری (هندیکـوش)دا دیاریکی ئاری-یان دروستکرد. بەلام نەیانتوانی بگەنە ئەوەی کەدیاری ئاری واتە دیاری تورك. دەرفەتی ئەوەش نەمابوو لەمە بکۆلنەوە. چونکە دووبارە

ئەوروپا کەوتەوە بەر پەلاماری سەرسامهینەرو یەك لەدوای یەکەکانی کۆمەلە تورکیە ئەسپ سوارەکانی ئالان، هون، ئاڤار، پەچەنەك، ئۆغوز، کومانو هتد.

ئاشکرا بوو کەئەم کۆمەلە مرۆییانە، لەبەرزاییەکانی (بانەکانی) ئاسیای ناوەراستەوە هاتوون. بەلام ئەو دوا کاریگەریەی لەناو ئەوروپاییەکاندا مایەوە، توانای ئەوەی بۆ نەهیشتنەوە لەو راستیە بگەن کەئەم مرۆڤانە برای رەسەنی ئەو رۆلە جوامیرانەی رەگەزی (ئالتای-پامیر)ی دیرینن کەیەکەمجار هاتنە ئەوروپا. ئەو ئەنجامەی لەمە کەوتەوە ئەمە بوو. دەمارگیریەك کەنکولی لەوە دەکات کەئەو ئاسیای ناوەراستیانەی یەکەمجارو دواجار لەئەوروپادا بینران، سەر بەیەك قەومی گشتی بوون

پرۆفیسۆرانی بەریز، هاوکارانی بەریزم،

ئیتر با وەلامی ئەو پرسیارە بدەینەوە کەپالی پیوە ناوین لیکۆلینەوە بکەین! خەلکی رەسەنی ئاسیای ناوەراست ، تورکن: (چەپلە) لەبەرئەوە دروستکردنی رەگەزیکی تری جیاواز لەخیزانی گەورەی تورك لەو ناوچەیەداو لەژیر ناوی (هیندو-ئەوروپایی)دا،یاخیبوون دەبیٔ لە سروشت. ئەوەی مەعقولو مرۆڤانەیە بریتیە لەدان پیدانانو ریزگرتن لەو رەگەزەی کە سروشت لەبەرزاییەکانی ئاسیای ناوەراستدا دروستی کردووە. (چەپلە)

رۆلەکانی ئەمرۆی تورك، کەبریاریان داوە بەدوا مەشخەلەکانی پیشکەوتن بیرو ویژدانی خۆیان رووناك بکەنەوە، دەزانن و رایدەگەیەنن کەئەوان رۆلەی میللەتیکی بەتواناو لی هاتوون کەدەچیتەوە سەر رەگەزی بالا و دەیان هەزار سالەی ئاریی شارستانی، نەك خیلیکی چوار سەد رەشمالی." (چەپلەی بەردەوام)

" پیویستە ئەوەش بەباشی بزانریت کە باپیرە حیتیەکانمان، یەکەمین دانیشتوانی رەسەنو خاوەنی نیشتمانی ئەمرۆمان بوون. هەزاران سال لەمەوبەر، لەجیاتی نیشتمانی دایکی خۆیان، ئیرەیان کردۆتە نیشتمانی رەسەنی خۆیان.ناوەندی تورکایەتی یان لەناوچەکانی (ئالتای)یەوە هیناوە بۆ

ئانادۆل– تەراكیا. بناغە پتەوەكانی كۆماری تورك، لەو تاشە بەردە سەختانە بنیات نراوە." (چەپلە)

"میراتگری رەسەنی ئەم نیشتمانە پیرۆزە، شیرە میراتگری كۆماری توركیا، رۆلە بەهیزو لاوەكانی ئەمرۆی ئەو قەومە توركە مەزنو بالاو رەسەنەن.)) (چەپلەی بەردەوام)[٨٨]

ئەمە بەكورتی ئەو ووتەیەیە كە خاتوو ئافەت ئەندامی ئەنجومەنی لیكۆلینەوەی میژوویی توركو مامۆستای میژوو، لەیەكەمین كۆنگرەی میژووی توركدا پیشكەشی كردووە. ئەم ووتارە، هەرچەندە زوو زوو **باسی "زانست" و "تیشكی زانست" دەكات، بەلام هیچ ناوەرۆكیكی زانستیانەی نیە. بەم شیوەیە:**

١-زانست گەرانەوەیە بۆ:فاكتەكان، واقیعی راستەقینە، راستی بابەتی

خاتوو ئافەت لە ووتارەكەیدا دەلیت:

" رۆلەكانی ئەمرۆی تورك، كەبریاریان داوە بەدوا مەشخەلەكانی پیشكەوتن بیرو ویژدانی خۆیان رووناك بكەنەوە، دەزانن‌و رایدەگەیەنن كە ئەوان رۆلەی میللەتیكی بەتواناو لی هاتوون كە دەچیتەوە سەر رەگەزی بالاو دەیان هەزار سالەی ئاریی شارستانی ، نەك خیلیكی چوار سەد رەشمالی."

ئەمە قسەیەك نیە كەپشتی بە راستیە بابەتی‌و واقیعی راستەقینەو فاكتەكان بەستبێ. چونكە هەموو ئەو كارانەی لەسەرمیژووی تورك كراون، نیشانی دەدەن كەئەو سەرچاوە سەرەكیانەی بەكارهینراون، سەرچاوەكانی چینن.[٨٩] ئەوەش ئەم مانایە دەگەیەنی:

---

[٨٨] *Afet Hanim, a.g.e. ,s. 40-41*

[٨٩] *"بەو پێیەی كە سەرچاوەكانی چین لە ریزی پیشەوەی ئەو سەرچاوانەوە دین كەچاخە كۆنەكانی میژووی میللیمان لە ئاسیای ناوەراستدا، روون دەكەنەوە " (پرۆفیسۆر شەمسەدین گوونالتای، سەرۆكی دەزگای میژووی تورك) ئەبەرهارد، دراوسیكانی چین لە*

تورکەکان لەچینی‌یەکان و سەرچاوەچینی‌یەکانەوە میژووی خۆیان و هەرچی‌لە میژوودا کردوویانە، فیردەبن. ئەگەر چینی‌یەکان ئەو تۆمارانەیان نەنووسیایە، ئەمرۆ شتیکی زۆرکەم لەسەر سەردەمە کۆنەکانی میژووی تورك دەزانرا. بەلام ئەم سەرچاوانە، تەنها لەدوای لەدایك بوونی عیسا و لەسەدەی یەکەم و دووەمەوە زانیاریمان سەبارەت بەمیژووی تورك دەدەنی. ئەم زانیاریانەش زۆرکەم و رووکەشن(سطحی).

" پاشماوە نووسراوەکانی(ئارخون- ئۆرهون)، لەمیژووی ئەو دەولەتە کۆچەریانەدا کە تا سەردەمی مەغۆل هاوسیی چین بوون، جیگەیەکی تەواو جیاوازو دابراویان هەیە. سەبارەت بەو دەولەتە کۆچەریانەی پیش دامەزراندنی دەولەتی تورك، واتە پیش سەدەی شەشەم و حەوتەم دامەزراون، ناچارین تەنها بەچەند زانیاریەکی زۆرکەم کە لەسەرچاوە چینی‌یەکاندا هەن، قەناعەت بکەین. ئەم قەومانە، بی‌ئەوەی تەنانەت یەك ووشە لەو زمانانەی قسەیان پی‌کردوون، بەجی‌بیلن، لەسەر شانۆی میژوو نەماون و رۆیشتوون."[٩٠]

باکوور، وەرگیرانی (بۆ تورکی) نیعمەت ئولوغ توغ، TTK ،ئەنقەرە ١٩٤٢، پیشەکی، لاپەرە ١٥؛ ئەبەرهارد، میژووی چین، TTK ، ئەنقەرە ١٩٤٧، ل ١٩؛ بارتهۆلد، چەند وانەیەك لەسەر میژووی تورك لە ئاسیای ناوەراستدا، ئامادە کاران: ك.ی. کۆپارمان-ئا.ی. ئاکا، بلاوکراوەی وەزارەتی رۆشنبیری، ئەنقەرە ١٩٧٥. بارتهۆلد لەم کتیبەیدا ئاوا دەلیت: "لە سەرچاوەکانی چینەوە دەتوانین میژووی تورکەکانی خۆرهەلاتی ئاسیا، بەتایبەت ئەوانەی مەغۆلستان، بەتەواوی بزانین". (ل-٤)؛ زەکی وەلیدی تۆغان، میتۆد لە میژوودا، چاپی دووەم، IUEF ، ئەستەموول ١٩٦٩، ل ١٧٩-١٨٢؛ فاروق سومەر، ئۆغوزەکان (تورکمانەکان)، DTCF، ئەنقەرە ١٩٦٧، ل١-٢؛ ویلهلم شمیت، ئایینی تورکە کۆنەکان، وەرگیرانی(بۆتورکی) س. بولوچ، IUEF Turk Dilive Edebiyat Dergisi ، Cilt ١٣ ،١٩٦٤، ل٧٩-٩٠؛ ویلهلم شمیت، ئایینی تووتەکان، وەرگیرانی(بۆتورکی). س بلوچ، IUEF Turk Dili، Cilt ١٤، ١٩٦٦، ل ٦٨-٨٠؛ ماتیاس هیرمانس، ئویگورەکان و هاونەژادە تازە دۆزراوەکانیان، IUEF Turk Dili ve Edebiyat Dergisi، Cilt 2، Sayi 1-2، ١٩٤٨، ل٩٧-١٢٤ وەرگیرانی(بۆتورکی)س. بلوچ،

[٩٠] *Barthold, Orta Asya Turk Tarihi Hakkinda Tetkikler, s. 20*

لێکۆڵینەوە مێژوویی و ئەنترۆپۆلوجیەکان، ئەو لێکۆڵینەوانەن کەپێش هەمووشتێك لەسەر بناغەی فاکت و بەڵگەنامەکان بنیات دەنرێن. تابەڵگەیەك بەدەستەوە نەبێت، مەحالە هەندی بیروبۆچوون بەراست لەقەڵەم بدرێ یاخود فکرێك رابگەیەنرێ. بۆنموونە پرۆفیسۆر بارتهۆڵد هەریەکە لەپاشماوەکانی(ئارخون)و سەرچاوە چینییەکان و سەرچاوە رووسی و ژاپۆنییەکان پێکەوە بەراورد دەکا و رایدەگەیەنی رەنگە بنەچەی(هون)ەکان (تونگوز) بێت نەك تورك. هەروەها دەڵێت(سیەم پی- یاخود سیە نپی)یەکان بنەچەیان تورك بووە.[91] ئەمە لەکاتێکدایە کە سەرچاوە چینییەکان سەبارەت بە(هونەکان) کە لە نێوان ٢٠٠-٥٠٠ پێش زایینندا دەسەڵاتی خۆیان بەسەر ئاسیای ناوەراستدا چەسپاندووە، دەڵێن"تورك" بوون.[92]

(لەوەرگێرانی ئەم دەقەی بارتهۆڵد دا سوود لە دەقی فارسیەکەی وەرگیراوە: تاریخ ترکهای اسیای میانه، ترجمه د. غفار حسینی، انتشارات توس، چاپ اول ١٣٦٧، ص ٣٢. وەرگێری کوردی)

[91] ***Barthold , a.g.e. , s. 28-29***

[92] سەبارەت بەو زانیاریانەی لە سەرچاوە چینییەکاندا هەن لەسەر مێژووی تورك، بروانە: ئەبەرهارد، میژووی خۆرهەڵاتی دوور لەسەر دەمە کۆنەکانەوە تائەمرۆ، TTK، Ankara 1957، ل٢٩؛ ئەبەرهارد، مێژووی چین، TTK، Ankara 1947، ل ٨٥-٩٧؛ ئەبەرهارد، هاوسێکانی چین لەباکوور، کتێبی سەرچاوە، وەرگێرانی (بۆتورکی) نیعمەت ئۆلوغ توغ، TTK، Ankara 1942، ل ٦٥-٩٥؛ بارتهۆڵد، چەند وانەیەك لەسەر مێژووی تورك لەئاسیای ناوەراست، a.g.e. , s. 3-49؛ تانگ چی، ئەو سەرچاوە چینییانەی لەسەر مێژووی تورکن، IUEF Tarih Enistiusu Dergisi، ژ-٢، تشرینی یەکەمی ١٩٧١، ل ١٨١-٢١٠؛ گیولا مۆراڤچیك، حالی ئەمرۆی مەسەلەی هونەکان، IUEF Tarih Dergisi، ژ٣-٤، مارتی ١٩٥١، ل ١٠٨-١١٧؛ هراند ئەندرسۆن، سەرچاوە ئەرمەنیەکان لەسەر مێژووی تورك، IUEF Tarih Dergisi، ژ-١، ١٩٤٩،ل ٩٥-١١٨. فاروق سومەر، ئۆغوزەکان(تورکمانەکان)، ل ١-٣؛ مستەفا کافالی، رۆڵ و گرنگیەکانی شار و خێل لەناو نەتەوەی(جیجی)دا، IUEF Tarih Enistitusu Dergisi ژ-٢، ١٩٧١،ل ٩٩-١١٠؛ مستەفا کافالی، (دەشتی کیپچاك) و نەتەوەی جیجی، IUEF Tarih Dergisi،ژ-٢٥، ١٩٧١،ل ١٧٩-١٨٨؛ ڤلادیمیر جۆڤ، ریکخستنی کۆمەلایەتی مەغۆلەکان (فیودالیزمی کۆچەری مەغۆل)، وەرگێرانی (بۆ تورکی) عەبدولقادر ئینان،TTK، Ankara ١٩٤٤، ل ١٨-

ئەگەر سەرنجی ئەو سەرچاوە چینییانە بدریت کەلە سەر میژووی تورکن، گرنگترین سەرچاوە ئەو نووسینانەیە کە دەگەرینەوە بۆ سەدەی هەشتەمی پاش زایینو بەپاشماوە نووسراوەکانی (ئارخون-ئۆرهون) ناودەبریت. یەکیکیان لەسالی ٧٣٢ داو ئەوی تریشیان لە ٧٣٥دا دانراون.

کە دۆخەکە بەمجۆرە بیت، باسکردنی شارستانیتی و میژووی (١٠٠٠٠) سالەو ودانان یاخود بانگەشەکردن بۆ ئەمەش وەکو راستیەك کە بەدلنیاییەوە زانراوە، بەهیچ جۆریك لەگەل چەمكو تیروانینی میتۆدی زانستیدا ناگونجیت. ناکری بانگەشەکردن بۆ میژووی دەهەزار سالە وەکو گریمانەیەك تەماشا بکریت، چونکە گریمانەکانیش بەئارەزوو بنیات نانرین. هەرکەس ویستی، ناتوانی بەئارەزووی خۆی گریمانە دانیت. ناتوانی ویستو ئارەزووو قەناعەتە خودیەکانیخۆی وەکو گریمانە پیشکەش بکات. دەبی گریمانەکانیش لەسەر کۆمەلیك فاکتو پەیوەندی فاکتیو تیبینیکردن بنیات نرابن. بەلام لافی میژووی دەهەزار سالە، یاخود چواردە هەزار سالە، گریمانەیەك نیە خاوەنی ئەو سیفەتانە بیت. وەکو ئامرازیکی برواهینانو تامەزرۆ کردن هینراوەتە ئاراوە.

٢- زانست دۆخی کۆنکریتیو راستی بابەتی، واتە واقیعی راستەقینە، بەنەبوو حساب ناکاتو رەتی ناکاتەوە،

٥٥؛ *میژووی نهینی مەغۆلەکان*، وەرگیرانی (بۆ تورکی) ئەحمەد تەمیر، TTK، ١٩٤٨ Ankara، ل ٧-١٤؛ ئیبراهیم کافەس ئۆغلو، مەسەلەی جەنگیزو مەغۆلەکان لە میژووی تورکدا، IUEF Tarih Dergisi، ژ-٨، ١٩٥٣، ل ١٠٥-١٣٦؛ تانەر تارهان، کرۆنولوجیای کورتی شارستانیتی دەشت، IUEF Tarih Dergisi، ژ-٢٤، ١٩٧٠، ل ١٧-٣٢؛ بارتۆلد سپولەر، *مەغۆلەکانی ئیران*، وەرگیرانی (بۆ تورکی) جەمال کۆپرولو، TTK، ١٩٥٧ Ankara، ل ٢٦؛ راسۆنی، *تورکایەتی لە میژوودا*، TAKE، ١٩٧١ Ankara، ل ٥٠-٥١؛ ئا. ڤۆن جوباین، پەیوەندی هون-تورك، *کۆنگرەی میژووی تورك*، ئەستەموول ١٩٤٣، ل ٨٩٥-٩١١.

هەولی تێگەیشتنی دەدات.

زانست هەمیشە لە واقیعی راستەقینەو فاکتو پەیوەندیە فاکتییەکانەوە دەست پێدەکات. فاکتەکان، واقیعە راستەقینەکان، شتە واقیعیەکان بەنەبوو حساب ناکات. رەتیان ناکاتەوە. قبولیان دەکاو هەولدەدا لێیان بگات. یەکێکی تریش لەو هۆکارە گرنگانەی مامۆستا ئافەت خانمی ئەندامی ئەنجومەنی لێکۆلینەوەی مێژوویی تورکی فڕێی داوەتە دەرەوەی رووبەری زانست، لەبەرچاو نەگرتنی ئەم بناغە بنەرەتیەی میتۆدی زانستیە. بریتیە لەسووربوون لەسەر لەبەرچاو نەگرتنی ئەم بناغەیە بەشیوەیەکی هوشیارانە.

خاوەن کۆنفرانس رایدەگەیەنی کە رەگەز یاخود گروپێک نەبووە ناوی هیندو ئەوروپایی بوو بێتو هیندو ئەوروپاییەکان بیجگە لەرەگەزی تورک هیچ شتیکیتر نەبوون. دەلیت لەسەردەمە جیاجیاکانی مێژوودا ژمارەیەك کۆچ لەئاسیای ناوەراستەوە بەرەو ناوچە جیاجیاکانی ئەوروپاو ئاسیا روویداوەو، ئەم کۆچانەش لەو مرۆڤانە پێك هاتوون کە دەگەرینەوە بۆ یەك سەرچاوە. ئەوەشی دەخاتەسەر کەئەم سەرچاوەیە، بیجگە لە رەگەزی تورك هیچ رەگەزیکی تر نیە. بەم شیوەیە ئەو گروپە رەگەزیو زمانییەی بە هیندو ئەوروپایی ناسراون، بەنەبوو حساب دەکرین. هەول دەدری سیفەتی (تورك بوون) بخریتە پال ئەو توخمانەی بەهیندو ئەوروپایی ناسراون.

ئەمە ئیدیعایەکی بیئەندازە سەیرە. لەهەمان کاتدا ئیدیعایەکی هوشیارانەو بیباکانەیە. سەیریەکەی لەو هەلویستە بریار لەسەر دراوەوە دیت کەلە بواری میتۆدی زانستی بەدوورەو بەتەواوی داکۆکی کردنە لە ئایدیۆلۆجیای رەسمی. بیباکیەکەشی لەوەوە دیت کەهەموو جیهانو هەموو ئەو کەسو دەزگایانەی بۆ"زانست" کاردەکەن لەجیهاندا، بە"گەمژە" دا دەنیت. هەلویستە هوشیارانەکەش پەیوەستە بەو هەنگاوانەوە کە بۆ دارشتنی ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەت دەنرین. لەم رووەوە جیگەی خۆیەتی بریك زیاتر ئەم ئیدیعایە روون بکەینەوە.

خاوەن کۆنفرانس پیشەکی ئاسیای ناوەراست وەکو نیشتمانی رەسەنو دەهەزار سالەی رەگەزی تورك پیشکەش دەکات. رایدەگەیەنیت کە لیرەدا(ئاسیای ناوەراست) رەگەزی تورك کولتوورو شارستانیتییەکی

پیشکەوتووی خولقاندووە. پاشان دەلیت لەئەنجامی ووشك بوونی دەریای ناوەوەدا، کە بووبەهۆی دروست بوونی ئاسیای ناوەراست، کۆچە تورکیەکان بەئەندازەیەکی زۆر گەورەو بەرەو ناوچەی جیاجیا بە ئەورووپاشەوە، روویدا. پاشتریش دەلیت"ئائەمانە باپیرانی ئەوروپاییەکانی ئەمرۆن". دەلیت ناودیرکردنی ئەوروپاییەکان بە" هیندو ئەوروپی" هەلەیەو پیچەوانەی"دراوە زانستیەکان"و"تیشکی زانست" دەکەویتەوە، چونکە ئەمانە بیجگە لەتورك هیچی ترنین. بەم شیوەیە دەلیت، باپیرانی تورکەکانی ئەمرۆو ئەوروپاییەکانی ئەمرۆ، یەکیکن. دەیەوی بلیت ئەوروپاییەکانیش تورکن.

ئەم ئیدیعا ئەوپەرگرەی(مفرط) تیزی میژووی تورك‌و قبول کردنیشی پیویستیان بە لەسەر وەستان هەیە. بالیرەشدا خالیکی گەورە دابنیین. چونکە ئەم هەلویستە، واتە بەنەبوو حساب کردنی گروپی"هیندو ئەوروپی"، پەیوەندیەکی دیالەکتیکی‌یانەی لەگەل تیروانی ئایدیۆلۆجیای رەسمیدا بۆ"فاکتی کورد"و رەتکردنەوەی"فاکتی کورد" هەیە.

٣-لەزانستدا گریمانەو پیشنیارەکان لەرووی لۆجیکیەوە یەکتری تەواو دەکەن. ئەو دوو گریمانەیەی دژی یەك دەکەونەوە، یەکیکیان راست نیە.

خاوەن کۆنفرانس لەگەلیك شوینی ووتارەکەیدا، نەیتوانیوە خۆی لەدژایەتی قوول رزگاربکات. بیگومان دەبی ئەم دژایەتیانە بەسروشتی بزانین. زۆر سروشتی‌یە ئەو کەسانەی میتۆدیان "زانست" نیەو بەو ئەندازەیە بەجۆش‌و خرۆشەوە کار بۆ بنیات نان‌و بلاوکردنەوەی ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەت دەکەن، نەتوانن خۆیان لەدژایەتی دەربازبکەن. ووتاربیژ دەلیت:

"ئەوکاتەی رەگەزی تورك لەنیشتمانی دایکی خۆیدا گەیشتە پلەی بەرزی کولتووری خۆی، خەلکی ئەوروپا ژیانیکی وەحشی‌و بەتەواوی جاهیلانە دەژیان."

پاشان دەلیت:

"بەلام ئەم گەلە(واتە رەگەزی تورك) بەهۆی كۆمەلیك رووداوی سیاسی و ئایینی‌یەوە، وورده وورده خودیتی خۆیان و نیشتمانی دایكی خۆیان لەبیرچۆوە"

ئەوانەی بە كولتووریكی ئاوا پلەبەرز گەیشتبن، ئایا دەكری خودیتی خۆیان و نیشتمانی دایكی خۆیان لەبیربكەن؟ ئەوانەی گەیشتبنە ئاستی شارستانی و كولتووریكی ئاوابەرز، ئایا دەكری لەناو ئەو خەلكەدا بتوینەوە كە "ژیانیكی وەحشی و جاهیلانە" دەژیان و خودیتی خۆیان لەبیرچیتەوە؟ وەكو بینرا، لەناویەك پاراگرافدا، دوو رستەی یەك لەدوای‌یەك دژی یەكتر دەوەستن.

دەلیت:

" هەموو ئەو زمانانەی بەهیندو ئەوروپی دەناسرین، رەگی زمانی توركی‌یان تیدایە."

پاشان:

"دان نەنان بەم راستیەدا، دەگەریتەوە بۆ شارەزا نەبوون لەزمانی توركی كۆندا."

چۆن دەتوانری بگوتری ئەوانەی گەیشتبوونە ئاستیكی كولتووری ئەوەندە بەرز، كاریان كردە سەر ئەوانەی ژیانیكی " وەحشی و تەواو جاهیلانە" دەژیان و ریشەی زمانی تریان دروستكرد؟ دژایەتیەكی ئەوەندە قوول لەنیوان دوو رستەی یەك لەدوای یەكدا، بیجگە لە "نازانستی بوون" و "بی‌میتۆدی" هیچ شتیكی ترنیە.

لەهەموو ئەو بەیاننامەو كۆنفرانس و ووتارانەدا كە پیشكەشی كۆنگرەی یەكەمی میژووی تورك كراون،بە سووربوونیكی هوشیارانەوە گوتراوە ئەو رەگەزەی شارستانیتی و كولتووری گەیاندۆتە رەگەزی تورك بووە. لافی ئەوە لیدراوە كەكولتوورو شارستانیتی لەئاسیای ناوەراستەوەو لەلایەن توركەكانەوە هینراوە بۆ چین، میسۆپۆتامیا، ئانادۆل، میسرو ئیجە. ئەمە لەكاتیكدا كەوەكو لەسەرەوە بەروونی باسكرا، میژووی تورك لەسەرچاوە چینی‌یەكانەوە دەزانریت. ئەمە مانای وایە ئەگەر سەرچاوە چینی‌یەكان نەبوونایە، شتیكی زۆركەم لەسەر میژووی تورك لەسالانی پیش زاییندا

دەزانرا. لەدۆخیکی ئاوادا چۆن دەتوانریٚ لافی ئەوە لی بدریت کەتورکەکان کولتوورو شارستانیتی‌یان بردووە بۆ چین؟ ئایا دەتوانریٚ کولتوورو شارستانیتی چین، نووسین ومیژوو و ریبازەکانی نووسینەوەی تۆمارەکانی چین[٩٣] بەنەبوو حساب بکرین؟ ئایا دەتوانریٚ رەت بکرینەوە؟

" ئەوانەی چوونە هندستان، ئەو شوینەیان بیرنەدەهاتەوە کە لیوەی هاتبوون. ئەوانەی چوونە ئیران، وایان دانا کە نیشتمانی یەکەمیان شوینیکی دووری نەزانراوە لەدەوروبەری پامیر. بەلام بیرەوەریەك هەبوو کە لە بیریان نەچۆوە، نیشتمانی دیرینیان، نیشتمانی مرۆڤی بەریزو جوامیران بوو."

بالیرەشدا نیشانەیەکی گەورە دانیین. چونکە ئەم مۆتیفی "بیرچوونەوە"یە، لەئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەتدا، زوو زوو بەکاردەهینریت. بەپیٚی ئایدیۆلۆجیای رەسمی "کوردەکان لەراستیدا بەرەچەلەك تورکی رەسەنن. بەلام بەتیپەرینی کات وبەهۆی فاکتەری جۆربەجۆرەوە، خودیتی خۆیان لەبیرچۆتەوەو بوون بەکورد. خۆیان بەگروپیکی جیاواز لەتورك زانیوە. خۆیان بەکورد زانیوە". بۆ تیگەیشتن لە ئایدیۆلۆجیای رەسمی، دەبیٚ بەووردی لەسەر ئەم دوو فاکتەرە راوەستین. لەنیوان ئەو بیروبۆچوونەی کەدەلیت"تورکەکان" لەئاسیای ناوەراستەوە چوون بۆ ئەوروپاو خودیتی خۆیان لەبیرکردو بوون بە ئەوروپایی، لەگەل ئەو بیروبۆچوونەدا کەدەلیت کوردەکان هەرچەندە لەبنەرەتدا "تورکن" بەلام بەتیپەرینی کات ئەمەیان لەبیرچۆوەو لەراستیدا ئەمانە ئەو تورکانەن کە خودیتی خۆیان لەدەست داوە، یەکیتی‌و پەیوەندیەکی دیالەکتیکی هەیە. دواتر بەدریژی لەسەر ئەم پەیوەندیە رادەوەستین. لەهەردوو کتیبی هیلە گشتیەکانی میژووی تورك و بەشی دەروازە-ی هیلە گشتیەکانی میژووی تورك دا، ئەم زانیاریانە هەن:

---

[٩٣] *لەچین، لەسالی ٢٠٠٠ی پیش زایینەوە تۆماری میژوویی بۆ دەولەتی چین و پەیوەندیەکانی لەگەل قەومە دراوسیکانیدا نووسراوەتەوە. بروانە:*

***Tang Chi, Turk Tarihine Ait Cin Kaynaklari*, a.g.m,s.181-210.**

" ئەو تورکانەی نیشتمانی دایکیی خۆیان بەجێ دیلن، زمانی دایکیی خۆیان لەدەست دەدەن. فیری زمانی نوێ دەبن. ئەم هاوشیوە بوونی(لەیەك چوونی) زمانە کە لەرووی پاراستنی خودیتی نەتەوەییەوە گرنگە، رەنگە لەوەوە هاتبێ کەلەبەرئەوەی تورکەکان لی هاتووترو بەتواناتر بوون، ئاسانتر فیری زمانی نوێ دەبوون، هەروەها رەنگە هۆکەی بگەریتەوە بۆئەوەی خەلکی ئەوناوچانەی تورك بۆی دەچوون، بەژمارە زۆر قەرەبالغتر بوون و تورکەکانیش بۆهەر کوێیەك چووبن، بۆئەوەی دەسەلات بخەنە دەستی خۆیانەوەو زووتر خەلکی ئەو ناوچانە بەفەرمانرەوایی خۆیان رابینن، فیری زمانەکانیان دەبوون. لە ویلایەتەکانی خۆرهەلاتدا، دەبینین باپیر تەنها بەتورکی قسەدەکات، باوك بەتورکیو بەکوردی، نەوەش تەنها بەکوردی. ئەمە رووداویکە ئەو خالەی سەرەوە پشت راست دەکات و بەشیوەیەکی هەست پیکراو زیرەکیو وورییایی تورك نیشان دەدات.

خەلکی ئەمرۆی ئیران ومیسۆپۆتامیا، خەلکی رەسەنی ئەم ناوچانە نین. کەس ناتوانێ بلیت سۆمەریو ئیلامیەکان خەلکی رەسەن ودیرینی ئیران بوون. ئەمە لەکاتیکدایە کە لە پال ئەوانەدا رەگەزی تورك هەیە کە لە ماوەی زانراوی سیسەدەی دواییدا، دەستی بەسەر ناوچەی گەورە گەورەدا گرتووە، لەهەموو جێیەك رەنگە پتر لە سەد دەولەتی گەورەو بچوکی دامەزراندووەو گەلیك ناوەندی شارستانیی دروستکردووە.)) (هیلە گشتیەکانی میژووی تورك، ل ٦٠-٦٧؛ بەشی دەروازە-ی هیلە گشتیەکانی میژووی تورك، ل١٥-٧٢).

ئەودەقە وەرگیراوانەی سەرەوە بەروونی دەری دەخەن کەگرنگترین ئەرکی تیزی میژووی تورك بریتیە لە بەتورك کردنی نەتەوەی کوردو بەکۆیلەکردنی، سرینەوەی ناوی کوردو ناوی کوردستان لەزمان ومیژوودا. بەلام ئەم تیزە،تەنانەت لیرەشدا ناتوانێ دروستکراویو نازانستی بوونی خۆی بشاریتەوە. تەنانەت لەوشوینانەشدا کە لافی ئەوە لیدەدات هەموو شارستانیتییەکانی جیهان لەلایەن تورکەکانەوە پەرەیان پیدراوەو بلاوکراونەتەوەو، هەموو زمانەکانیش لەزمانی تورکی کەوتوونەتەوە، دەلیت"ئەو تورکانەی هاتن بۆ میسۆپۆتامیا، زمانی خۆیان لەبیرچۆوەو فیری

زمانە ناوچەییەکان بوون. چونکە بۆ ئەوەی ببنە ئاغای خەلکی ناوچەکە دەبوو فیری زمانەکەیان بن. جگە لەوەش ئەو ناوچانە عەقلی ئەوەیان نەبوو فیری زمانیکی نویٚ بن".

٤- چەمکەکانی تیۆری زانین (نظرية المعرفة) لەگەل چەمکەکانی تیۆری ئەخلاقدا لەیەك جیان

پیشکەشکەری کۆنفرانس، خاتوو ئافەت، پاش ئەوەی رایدەگەیەنیت کە دروستکردنی رەگەزو کۆمەلیکی مرۆیی بەناوی"هیندو ئەوروپی"یەوە، دژی سروشتەو یاخی بوونە لەسروشت، دەلیت:

" ئەوەی مەعقول ومرۆڤانەیە، بریتیە لە دان پیدانان و ریزگرتن لەو رەگەزەی کە سروشت لەبەرزاییەکانی ئاسیای ناوەراستدا دروستی کردووە."

بەم شیوەیە چەمکەکانی تیۆری زانین و تیۆری ئەخلاق پیکەوە تیکەلاو دەبن. زانست میتۆدیکە تەنهاو تەنها بۆ تیگەیشتن لەفاکتەکان و واقیعە راستەقینەکان و پەیوەندیە فاکتییەکان. هەولدەدات لە پەیوەندیو دژایەتیە ناوەکیو دەرەکیەکانی فاکتەکانو پەیوەندیە فاکتییەکان، لەجۆربە جۆرییان، لەناو رەهەندی کات وشویندا و لەچوارچیوەی یەکیتیو یەکپارچەییاندا تیٚ بگات. زانست لەسەر سروشت، میژوو، کۆمەل ومرۆڤ، تەنها زانیاری دەدات. هەولدەدات بۆ زانین و تیگەیشتن لەراستیی بابەتی. "ریزگرتن" چەمکی زانست نیە. چەمکی تیۆری ئەخلاقە. چەمکیکی ئایدیۆلۆجییە. سەرباری بەکارهینانی وەکو ئامرازیکی ئایدیۆلۆجی بۆ بروا پیٚهینان، وەکو ئامرازیکیش بۆ "پەرستن وپەرستران" بەکاردەهینریت.

زانست سەبارەت بەدۆخی جوگرافی ئاسیای ناوەراست، ئەو مرۆڤانەی لەویٚ دەژین، بونیادە ئەتنییەکانیان، زمان و کولتوورەکانیان،

شارستانیتییەکانیان، هۆکانی بەرهەمهینانیان، پەیوەندیەکانی بەرهەمهینانیان وپەرەسەندنی ئەو پەیوەندیانە لە رەهەندی کات وشویندا، زانیاریمان دەداتێ. بەکورتی زانیاری بابەتیمان دەداتێ لەسەر ئەوەی ئەو مرۆڤانە کردوویانەو دروستیان کردووە. کرداریکی وەك"ریزگرتن" لەو مرۆڤانە، کاریگەرییەکی ئایدیۆلۆجیای رەسمییە، نەك چەمکی میتۆدی زانستی. خاوەن کۆنفرانس لەبەرئەوەی لەدەرەوەی رووبەری زانستدایە، لەبەرئەوەی بنیات نان و بلاوکردنەوەو داکۆکی کردنی لەئایدیۆلۆجیای رەسمی، وەکو ئەرکیکی سەرشان قبول کردووە، زوو زوو تووشی سەر لێشیوانی لەوجۆرە دەبیت.

٥- زانست "شایانی ریزە"و "شایانی ریز نیە"ی نیە

زانست زانیاری سەبارەت بەراستیی بابەتی، واتە سەبارەت بەسروشت ومرۆڤ و کۆمەلگە پیشکەش دەکات. ئەوەی لیرەدا گرنگە، لیکۆلینەوەی پەیوەندی زانیاریەکەیە لەگەل راستیە بابەتیەکاندا. ئەو لایەنەی پیویستی بە لەسەر وەستان هەیە ئەوەیە کە ئایا زانیاریەکە ئاوینەی راستیە بابەتیەکانە یان نە. هەرچی خاوەن کۆنفرانسیشە، ستایشی هەندێ زانای ئەوروپایی دەکات کە بەقازانجی ئایدیۆلۆجیای رەسمی، واتە بە قازانجی تیزی میژووی تورك قسەیان کردووە و "ریز لە زانست"ی ئەوان دەگریت. بەچاوی سووك

تەماشای ئەوانە دەكات كە لە دەرەوەی ئایدیۆلۆجیای رەسمی قسە دەكەن‌و رایدەگەیەنیت ریز لە "زانستی ئەوان" ناگیریت.[٩٤]

بەلام هەلویستەكانی خاوەن كۆنفرانس، كە پیچەوانەی میتۆدی زانستی دەكەونەوەو داكۆكی لە ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەكەن، لەكۆنگرەی یەكەمی میژووی توركدا بەگەرمی چەپلەیان بۆ لیدراوەو داكۆكی‌یان لی كراوە. بۆ فوئاد بەگی كۆپرولوزادە كەیەكیكە لەمامۆستاكانی (دار الفنون- زانكۆ)ی ئەستەموول، ئاوا دەلیت:

" خاتوو ئافەت خانم باسی ئەوەی كرد كە دایكی چەنگیز تورك بووە. بامنیش ئەوەی بخەمە سەر كەباوكیشی بەرەچەلەك توركە.

پاشان منیش لەگەل ئەو بۆچوونەی خاتوو ئافەتدام سەبارەت بەمەسەلەی جوانی‌ی رەگەزی تورك. بەراستی ئەو بەلگەنامە میژوویی‌و ئەدەبیانەی تائیستا بەرچاوی من كەوتوون، بەئاشكرا دەلین رەگەزی تورك بەوپی‌یەی

---

[٩٤] پیشتر گوتمان كتیبی ٦٠٦ لاپەرەیی "هیلە گشتیەكانی میژووی تورك" دراوە بەكەسانی جۆر بەجۆر بۆ ئەوەی تیبینی‌و رەخنەكانیان وەربگیریت. یەكیك لەوانە ئاڤرام گالانتی بەگی مامۆستای زمان‌و قەومەكانی خۆرهەلاتە لە زانكۆی ئەستەموول. ئاڤرام گالانتی بەگ رەخنەكانی خۆی لەسەر كتیبەكە، لە شیوەی دەقیكدا پیشكەش بە كۆنگرەی یەكەمی میژووی تورك كردووە. (بروانە: كۆنووس‌و كۆنفرانسەكانی یەكەمین كۆنگرەی میژووی تورك) ئاڤرام گالانتی بەگ لەم ووتەیەیدا بەشیوەیەكی گشتی دژی تیزی میژووی تورك رادەوەستیّ. بەنموونەوە نیشانی دەدات كە دامەزرینەرانی شارستانیتی میسۆپۆتامیا، میسر، ئیجە، ئانادۆل‌و دەریای سپی، هیچ پەیوەندیەكیان بەتوركەوە نیە. رایدەگەیەنیّ كەسۆمەری و حیتی‌یەكان هیچ پەیوەندیەكیان بەتوركەوە نیە. دەلیت بۆ نموونە ئەو زمانەی حیتی‌یەكان قسەیان پیّ كردووە، زمانیكی هیندو ئەوروپی بووە. ئەو وتەیە بۆتە مایەی رەخنەی توندو تیژ لەكۆنگرەكەدا. (ل ٤٥١-٤٨٠) لەبنەرەتدا تاكە ووتاری كۆنگرە كەلە چوار چیوەی ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەرچووبیت، ئەم ووتارەی ئاڤرام گالانتی بەگە. بۆ پووچەل كردنەوەی ئەم بیرو بۆچوونانەو بالا دەست كردنی ئایدیۆلۆجیای رەسمی، بەدوورو دریژی رەخنەی ئاراستە كراوە.

لەهەندێ کتیبی ئەنترۆپۆلۆجیدا نووسراوە، نەك نموونەیناشرینی، بەلکو بەپیچەوانەوە، پەیکەری جوانی بووە."[٩٥]

ووتارەکەی شەوکەت عەزیز بەگ-یش کەماموستای ئەنترۆپۆلۆجیایە لەکۆلیجی پزیشکی، بەمجۆرەیە:

" کەوابێ دەلیین ئاسیا مەلبەندو کوانووی براکیسەفالەکانە. ئەمانە جۆرە مرۆڤی ئادەمیزادی ئالپین. تورکیش لەم جۆرەیە. بەپێی دوا تیگەیشتن، ئیمە هیچ پەیوەندیەکمان بەنەژادی زەردەوە نیە کەخۆی لەبنەرەتدا دوورە لەوەی بە رەگەزیك دابنریت هەروەها دەلیین زانست بەمیتۆد پیادە دەکریت. زانست بەرهەمی میتۆدە. نابێ پشت بەقەناعەتەکانی ئەوکەسە ببەستین کەئەو میتۆدەی پیادە کردووە، بەلکو پیویستە ئەو میتۆدە وەرگرینو پشت بەو لیکۆلینەوانە ببەستین کەبەدەستو میشکی خۆمان ئەنجامی دەدەین. بەندە کە بە ئانادۆلدا سورامەوە، تووشی رەگەزی چەندە جوانو ساف (پاك)و بەبەرهەمی تورك بووم! ئەو پیوانانەی ئەنجامم دان، کاراکتەرە ئەنترۆپۆلۆجیەکان، ئەم قەناعەتمیان گۆری بۆ ئیمانیکی پتەو. لەبنەرەتدا تورکی ئەمرۆ، پەیوەستە بەو رەگەزەوە کە (ئالپ بروجا) ناوی ناوە جالتەو لەسەردەمی بەرلە میژوودا، شارستانیتیی هیناوە بۆ خۆرئاوا. وەکو بایۆلۆجیستیك (بایۆلۆجی کاریك) دەلیم، جۆریکە لەجۆرەکانی ئادەمیزاد کە ئامادەیی تەواوی هەیە بۆ پیشکەوتنی مادیو مەعنەویو، خاوەنی پەیکەرو گۆشتو کەللەسەرو هەوینیکی کاملە. دیسان ریگەم بدەن بلیم ئەو پیاوە مەزنەی بەهۆی کاراکتەرە بێ کەموکوریەکانیەوە، بناغەی هەموو ئەم پیشکەوتنانە بووەو مرۆڤی لە خورافەو زنجیرەکان رزگار کردووە زەمینەی پیشکەوتنیکی بی سنووری بۆ ئیوە ئامادە کردووە. شۆرشیکی ئەوتۆی بەرپاکردووە کەئیمە و نەوەی ئیمەی شاهیدی ئەم شۆرشە، هەمیشە بەرەو پیشەوە دەچین." (چەپلەی بەردەوام)[٩٦]

---

[٩٥] *Birinci Turk Tarih Kongresi, s.46-47*

[٩٦] *a.g.e. ,s.49-50*

وەكو بینرا ووتاربێژ شەوكەت عەزیز بەگ، پاش ئەوەی دەلیت "زانست بەمیتۆد پیادە دەكریت. زانست بەرهەمی میتۆدە"، هیشتا یەك دوو رستە تێناپەریت، هەلویستە تەواو دوور لەمیتۆدی زانستییەكانی یەك یەك ریز دەكات. یەكەمیان ئەمەیە "گۆرانی قەناعەتی بۆ ئیمانیكی پتەو". ئەمە لەكاتیكدایە كەزانست قەناعەتی وای تیدا نیە بگاتە پلەی ئیمانیكی پتەو. قەناعەتیكی لەو جۆرە تەنها لە ئاییندا دەبیتو پەیوەستە بەبروا ئایینییەكانەوە.

هەلویستی نازانستی دووەم، بریتیە لە رووكردنە "رزگاركەری مەزن"و راگەیاندنی ئەوەی وەكو تاكە پیوەری راستی قبول كراوە.

ئەم هەلویستانە كە پیچەوانەی چەمكی میتۆدی زانستی دەكەونەوە، لەرووی ناوەرۆكیشەوە لەزانست بەدوورن. پیكەنیناوین. شەوكەت عەزیز بەگ دەلیت (جالتە)ییەكان كەبەهیندو جیرمانی ناسراون، لەراستیدا تورك بوون، بەم شیوەیەش هەموو ئەو گروپە مرۆییو زمانی و كولتووریانەی بەهیندۆ ئەورووپیو هیندو جیرمانی و ئاری ناسراون، رەتدەكاتەوە. بەنەبوو لە قەلەمیان دەدات. دەیەوێ بلیت باپیرانی ئەوروپاییەكانی ئەمرۆ تورك بوونو لەمەشەوە ئەوروپاییەكانیش توركن.

شەوكەت عەزیز بەگ لەو كۆنفرانسەشیدا كەلە كۆنگرەی یەكەمی میژووی توركدا لەژیر ناوی "ئەنترۆپۆلۆجیای توركەكان"دا پیشكەشی كردووە، ئاوا دەلیت:

" ئادەمیزادی ئالپی ئەو جۆرە ئادەمیزادەیە كە براكیسەفالە، لووت باریكە، بالای مام ناوەندی یاخود كەلەگەتترە، گەنم رەنگە یاخود رەنگی زەردیكی تیرە، چیاییە. یەكیك لەم كەللەسەرانەی لەبەردەمتاندا دامناوە، یەكیكە لەو شەش كەللە سەرەی سالی رابوردوو مۆزەخانەی زانستە سروشتیەكانی ڤیەننا، بەدیاری ناردبوونی بۆ ئەنستیتۆی ئەنترۆپۆلۆجیای تورك. كەللە سەرەكانی تریش لەسالی رابوردووەوە، لەلایەن وەزارەتی

مەعاریف و ناوخۆوە لە گۆرستانەکانی ئانادۆلدا دۆزراونەتەوە. یەکیکیان هی (ئاکسەرای)و ئەوی‌تریشیان هی دەوروبەری (ئالا شەهر)ە. سی‌یەمیشیان لەلایەن مۆزەخانەی ئەتنۆگرافیاوە نیردراوە. ئەم کەللەسەرە لەکاتی دروستکردنی ریگەی ئەنقەرەدا دۆزراوەتەوە ئیستا ئیوە ئەو چوار کەللەسەرە دەبینن کەلەنیوان نزیکەی دووهەزار کەللەسەری پۆلین کراوی تاقیگەکەمدا (لابراتور) بەریکەوت هەلم بژاردوون.

هەر یەکە لەمانە، نموونەی بەردەست کەوتووی ئەو گروپە مرۆڤەن کە پی‌یان دەلین ئالپی. ئەم کەللەسەرانە خۆیان، نەك من، پیتان دەلین هی کوین‌و هی کین.)) (چەپلە)[٩٧]

" کاتیك یەکەمین لیکۆلینەوە ئەنترۆپۆلۆجیەکانی خۆم لەسالی ١٩٢٩ دەست پیکرد، کەللەی ٢٥ ژنی تورك‌و ٢٥ پیاوی تورکم پیوا. ویستم تیکرا (معدل)ی ئەم پیوانانە لەگەل پیوانەی کەللەی فەرەنسیەکاندا بەراورد بکەم. ئەمرۆ لەفەرەنسادا ئادەمیزادی باکووری، ئادەمیزادی دەریای سپی، ئادەمیزادی ئالپی دەژی."[٩٨]

شەوکەت عەزیز بەگ، پاشتر پیوانەکانی ئەم دووگروپە بەیەك دەگریت. پاش ئەم بەیەك گرتنە رایدەگەیەنی کەهەردوو گروپەکە هەمان تایبەتمەندی ئەنترۆپۆلۆجی‌یان هەیەو دەلیت:

" بالایەکی سەروو مام ناوەندی، کەللەیەکی براکیسەفال، لووتیکی باریك‌و دریژ. گویچکەکانی لەقەبارەی مام ناوەندیدان. سیمای مەغۆلی نیە. ئەم جۆرە ئادەمیزادە کەپی‌ی دەلین ئەوروپایی هەمان جۆری ئادەمیزادی ئالپی‌یە. هیچ جیاوازیەك نیە. بەلام ئیستا پیویستە پرسیاریك لەخۆمان، واتە لەو لیکۆلەرەوەو تویژەرەوە تورکانە بکەین کە لە وولاتەکانی تورکدا کاردەکەن: ئەو جۆرە ئادەمیزادەی پی‌ی دەلین ئەوروپایی لەکویوە هاتووە؟

---

[٩٧] *a.g.e. ,s.276*

[٩٨] *Dr. Sevket Aziz Bey, Turklerin Antropolojisi, a.g.e. ,s.276*

ئایا ئەو بە ئەوروپاوە پەیوەست دەکەن؟ یاخود ئەوروپا بەوەوە؟ بایەکسەر وەلامی بی دوو دلی ئەم پرسیارە بدەینەوەو بلیین، ئەوروپای براکیسە فال بەئیمەوە پەیوەستە." (چەپلە)[٩٩]

د.شەوکەت عەزیز بەگی مامۆستای ئەنترۆپۆلۆجیا، پاش ئەوەی جاریکی تر "بێ دوودلی"و "بە میتۆدە زانستیەکان" نیشانی دەدات کە ئەوروپا تورکە، هەولدەدات کەمیکی تر بەلگەو بەلگەنامە بۆ بانگەشەکانی بهینیتەوە.

" بەریزینە، ئەگەر یارمەتیم بدەن، ئیستا خیزانیکی تورکتان نیشان دەدەم. ژن و پیاویکی گەنج و منداله ووردیلەکانیان کە بەریکەوت دۆزیومنەوە و هیناومن. بانیشانتان بدەم.

عەبدوللاو ژنەکەی و مندالەکانیانتان پیشکەش دەکەم کەخەلکی گوندی (باغلوم)ن و دەکەویتە باکووری ئەنقەرەوە. ئەوە ئادەمیزادی براکیسەفالی خاوەن لووتی باریك و دریژ، ئەوە ئەو ئادەمیزادە چیاییە پاکەی لە کتیبە ئەنترۆپۆلۆجیەکاندا بەو کاراکتەرانە وەسف کراوە. (چەپلە) عەبدوللا خاوەنی چاوی کال و سمیلیکی زەردی تیری کالتر لە رەنگی گەنم و پیستیکی سپی یە. بەلام ئەوە مندالەکانی، ئەم ساوا قژ زەردی ئالتونیە، لەرەگەزی تورکە. (چەپلە) ئەوە ئادەمیزادی ئالپ، ئەو ئادەمیزادەی لە ئاسیای ناوەراستەوە هاتووە. (چەپلە) ئەو ئادەمیزادەی پەیوەستە بە ئەژدادی ئیمەوە.

بەریزینە، ئەو رۆلە تورکەی سەرەرای ئەوەی چەندین سەدەیە بیریارەکانمان، رووناکبیرو لیکۆلەرەوەکانمان کە کویرانە پەیرەوی لەخۆرئاوا دەکەن، پشت گوییان خستووە، سەرەرای ئەوەش بیدەنگ بەلام بەشیوەیەکی زۆر جیگەی هیوا بەرەو ئایندە هەنگاو دەنی و دریژە پیدەری رەگەزی تورك و نەوەی تورکە. بروانن گوندنشینی تورکی ئانادۆل، کەسەرەرای پشتگوێ خرانی چەندین سەدە، هیشتا بێ هیچ گومانیك تواناکان و وریایی و بلیمەتیە بە بەرەکەتەکەی لەناو نەچوون و، رووناکبیرانی ئەمرۆ و ئیمەش ناچارین سەرنجی بدەینێ و تیبینی بکەین و گرنگی پێ بدەین. (چەپلە)

ئیستا رووی دەمم دەکەمە تۆ، ئەی ئیرادەی قارەمان و پیاوی گەورە:

---

[٩٩] *Sevket Aziz Bey, a.g.e. , s.277*

ئەم جۆرە ئۆرگانیزمە بێ عەیبە، چەندین سەدەیە بەپشت گوێ خراوی ماوەتەوە. تۆ بەئیرادەی ژیان ئەو شاریگانەت ئامادە کردو ئامادەیان دەکەیت کە ئەم جۆری ئۆرگانیزمو رەگەزە، بەرەو دەریایەکی مەعنەوی دەبەن بۆ پاکردنەوە. تۆ ئەو کانالانەت کردەوە بۆ ئازاد کردنی پیویستی و ئارەزووەکانی ئەم ئۆرگانیزمە، کەچەندین سەدەیە زیندانی کراونو لەناهوشیاریدا (لاشعور) فرێ دراونو رەنگە هیشتا ئیمە نەمانتوانیبێ دەرکیان پێ بکەین.

ئەی قارەمان ، ئیرادەی رەسەنو مەزن، ئەی پیاوی گەورە، بەناوی زانستی تورکو بیریاری تورکەوە، بەگەرمی و پێ زانینەوە، سلاوت لێ دەکەم." (چەپلەی بەردەوام)[١٠٠]

لیرەدا پیمان باشە ئاماژە بەخالیك بکەین، کە بە لامانەوە زۆر سەرنج راکیشە. ئەویش ئەمەیە: خاوەن کۆنفرانس، د. شەوکەت عەزیز بەگی پسپۆری ئەنترۆپۆلۆجیا، بیجگە لە زانیاری کتیبەکان، سێ جۆر بەلگە بۆ ئیدیعاکانی دینیتەوە. یەکەمیان چواردانە کەللەسەر. ئەمانە یەك بەیەك لەسەر میز دادەنرینو نیشانی هەموو خاوەن کۆنفرانسو ووتاربیژو گویگرەکانی کۆنگرەی یەکەمی میژووی تورك دەدرین. دووەمیان خیزانیکی سێ کەسی کەبە ریکەوت دۆزراونەتەوەو هینراون بۆ کۆنگرە. ژنو میرد و منداڵەکەیان. ئەمانیش یەك بەیەك دەهینرینە سەر شانۆو روونکردنەوەی تایبەتیان لەسەر

---

[١٠٠] *Sevket Aziz Bey, a.g.e. ,s.277-278*

هەروەها بروانە: شەوکەت عەزیز کانسو، میژووی ئەنستیتۆی ئەنترۆپۆلۆجی تورك، چاپخانەی مەعاریف، ئەستەموول ١٩٤٠، ل ١-٣٤؛ نەبیلە ئیلبارس، چەند لیکۆلینەوەیەك لەسەر توانا جەستەییەکانی قوتابیانی سەرەتایی ئەنقەرە، لیکۆلینەوە ئەنترۆپۆلۆجیو ئەتنۆلۆجیەکان، کاری سالانەی DTCF . ١٩٤٠-١٩٤١، ئەستەموول ١٩٤١، ل ٥٢٩-٥٤١؛ شەوکەت عەزیز کانسو، موعینە ئاتاسایان، لیکۆلینەوەیەکی ئەنترۆپۆلۆجی نوێ لەسەر میژووی رەگەزی ئانادۆل، (هەژدەهەمین کۆنگرەی نیو نەتەوەیی ئەنترۆپۆلۆجیاو ئارکیۆلۆجیای بەر لەمیژوو، ئەستەموول-ئەنقەرە، ١٨-٢٥ی ئەیلولی ١٩٣٩)، ئەنقەرە ١٩٣٩، ل ١٠-١٧. هەروەها بروانە ئەو بەیاننامانەی ترکە لە (کتیبی بەیاننامەکان)دا بلاوکراونەتەوە.

دەکرێ. سێیەمیشیان، قسەکانی "ئیرادەی رەسەن و قارەمان" ، "ئیرادەی مەزن" ، " پیاوی گەورە"یە.

ئامادە بوونی خودی "ئیرادەی مەزن" لەناو گوێگرانی کۆنگرەکەداو چاودێریکردنی بۆ کۆنگرەکە. بەم شێوەیە "گوندنشینی چەندین سەدە پشت گوێخراوی تورك"، لەگەل چوار کەللەسەرەکەدا، بەچوونە بەردەم"ئەنجومەنێکی زانستی"ی ئاوا گەورە، ئابلوقەی"پشت گوێخران"ی دەشکاند.

لە <u>گۆڤاری ئەنترۆپۆلۆجیای تورکی</u>دا کە لە مانگی تشرینی یەکەمی سالی ١٩٢٥ ەوە لەلایەن دەزگای ئەنترۆپۆلۆجی تورکیەوە(سالی ١٩٢٥ دامەزراوە) بلاوکراوەتەوە، ئەم لێکۆلینەوانە بلاوکراونەتەوە:

نورەدین بەگ	بەیەك گرتنەوەی بەراوردکاریانەی رەگەزی
نەجکەت ئەومەر بەگ*	تورکی دانیشتووی ئەستەموول،
ماوچەت	<u>گۆڤاری ئەنترۆپۆلۆجیای تورکی</u> (*TAM*)،
سورەییا بەگ	ژمارە ٢، مارتی ١٩٢٦، زانکۆ
ئیسماعیل حەقی بەگ	کۆنستانتینۆپۆل، ل ١-١٨
	ژمارە ٣، ئەیلولی ١٩٢٦، ل ١-٣٨
	ژمارە ٤، مارتی ١٩٢٧، ل ٩-١٩
نورەدین بەگ	چەند سەرنجێك لەسەر ئەنترۆپۆلۆجیای رەگەزی تورك،
نەشئەت عومەر بەگ	*TAM*، ٥-٢١، ژمارە ٥، تشرینی یەکەمی

---

* *پێدەچی لەتۆمارکردنی ناونیشانی بابەتەکان و نووسەرەکانیاندا، هەلەی چاپی زۆری تێدابێت. بۆنموونە رەنگە ئەم ناوە(نەجکەت ئەومەر بەگ Necket Eumer Beg) لەراستیدا (نەشئەت عومەر بەگ Neset Omer Beg) بێت، کەدواتر ناوی هاتووە. هەروەها لەوەدەچی ناونیشانی بابەتەکانیش لەبیرچوون و هەلەیان تێدابێت. جگە لەوەی روون نیە کام بابەتە هی کام نووسەرەیە. ئەم تێکەلاوییە لەدەقە تورکیەکەدا بەردەوامە تادەگاتە ناوی(ئەوگەنە پێتارد). واتە هەموو ئەو بەشەی جەدوەلەکە، کە لە لاپەرە ٩٨ی دەقە تورکیەکەدا هاتووە. بەلام لەبەرئەوەی هیچ سەرچاوەیەکی ترمان لەبەر دەستدا نیە بۆ راستکردنەوە، یاخود دلنیابوون لە راستی ناونیشان و ناوەکان، وەکو خۆیان نووسیماننەوە.*

سورەییا بەگ	١٩٢٧
م. بۆچەت	ژمارە ٦، مارتی ١٩٢٨، ل ٥-١٤
حەمزە بەگ	ژمارە ٧، مارتی ١٩٢٩، ل ٦-١٢
ئەوگەنە پیتارد	:خویندنەوەیەکی ئەنترۆپۆلۆجیانەی تورکەکانی ئاسیای بچووك، بنەچەی رەگەزی تورك، *TAM* ژمارە ٨، ئەیلولی ١٩٢٩، ل ٥-٢٥ (لەم لیکۆلینەوەیەدا گوتراوە: تورك براکیسە فالە، رۆمو ئەرمەنو کورد دۆلیکیسە فالن)
د. شەوکەت عەزیز	: پرۆگناتیسمای* گشتیو پرۆگناتیسمای کەللەسەری تورك، *TAM*، ژمارە ٩، مارتی ١٩٣٠، ل ٥-١٤.
د. شەوکەت عەزیز	: دەروازەیەك بۆ لیکۆلینەوەی کرۆنۆلوجیانەی** حیتییەکان، *TAM*، ژمارە ١٠، ئەیلولی ١٩٣٠، ل ٣-١٧.

لەم لیکۆلینەوەیەدا بەکورتی ئاوا دەگوترێ: "بەتەواوی ئاشکرا نیە کە حیتییەکان لە چ رەگەزیك بوون. بەلام ئەو قەناعەتەی دەلیت سامی نەبوون، گشتییە. لەبەرئەوە دەبیت لە گروپی مرۆیی هیندو ئەوروپی بووبن. ئەو تاقیکردنەوانەی بۆ خویندنەوەی زمانی حیتی ئەنجامدران، دەریان خست کەلەو زمانەدا شیوە زمان (لەهجە)ی جۆر بەجۆر هەبووە." (ل ٤)

---

* *پرۆگناتیسم* **Prognathism** *: زاراوەیەکی لیکدراوی یۆنانیە.* **Pro**: *پیشەوە،* **gnathos**: *کاکیلە (بەعەرەبی: فك). واتە رادەی بۆ پیشەوە چوون یاخود بەرجەستە بوونی کاکیلە، لە کەللەی سەردا*

** *کرۆنۆلوجیا-*Chronology: *زانستی پیوانی کات. لیکۆلینەوەی کرۆنۆلوجیانە، واتە لیکۆلینەوە لە دیاردە یاخود رووداویك بەپێی کاتو سەردەم*

وەکو بینرا، لەم لیکۆلینەوەیەدا رستەی زانستیانەی وەك "بەتەواوی ئاشکرا نیە کە حیتیی‌یەکان لە چ رەگەزیك بوون"، بەکارهینراوە. راگەیەنراوە کە سامی نەبوون‌و بۆی هەیە هیندو ئەوروپی بووبن. ئەم لیکۆلینەوەیە کاتیك ئەنجامدراوە کە هیشتا بیرو بۆچوونی وەك تیزی میژووی تورك‌و تیۆری زمانی خۆر، بەتەواوی نەهاتوونەتە ئاراوە. پاشتر د. شەوکەت عەزیز بەگ واز لەم جۆرە قسانە دینی‌و هەولدەدات بی‌سەلمینی حیتیی‌یەکان تورك بوون‌و لەرەگەزی تورك کەوتوونەتەوە.

د. شەوکەت عەزیز بەگ :رەگەزی تورك‌و زمانی تورك،TAM، ژمارە ١٣-١٤، مارت- ئەیلولی ١٩٣٢، ل ٥-٨ {لەم ژمارەیەی گۆڤارەکەدا مستەفا کەمال بە گەورەی (سەرکردەی) زانستی تورك ناو دەبریت. }

لەم لیکۆلینەوەیەشدا بەکورتی ئاوا دەگوتریت:

"پیادە کردن‌و دیاریکردن‌و ئاویتەکردنی مەسەلەی تورك‌و زمانی تورك لە روانگەی بایۆ-ئەنترۆپۆلۆجیا‌و سوسیۆ- ئەنترۆپۆلۆجیاوە، واتە بەپیی میتۆدو لەناو چوارچیوەیەکی پۆزەتیف‌و بابەتیدا، لەلایەن ئەو ئیرادە مەزن‌و راستگۆیەوە (مستەفا کەمال)، کراوە بە ئایدیالیکی زانستیانەی گەرم‌و پربەرەکەت لەرۆحە راستگۆکاندا. نەوەی ئەمرۆ دەبی‌و مافی خۆیەتی بەرامبەر خرۆشان‌و هەلچوونی ئەم شەپۆلە مەعنەویە مەزنەی کولتووری تورکیدا بەرەو ئاییندە، کەتوانای هەیە نەك رابوردوو بەلکو داهاتووش رووناك بکاتەوە، هەست بەشانازی بکات.

ئیمە لەم چەند دیرەدا دەمانەوی وەکو پسپۆریکی ئەنترۆپۆلۆجی، لەبەرامبەر رەگەزی تورکدا، بەشیوەیەکی گشتی چاویك بەمەسەلەی زمانی تورکیدا بخشینین.

تیزی قوتابخانەی تورکی، واتە تیزی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورك سەبارەت بەرەگەزی تورك ئەمەیە: رەگەزی تورك لە پۆلین کردندا دەچیتە خانەی رەگەزی سپییەوە . بەشیوەیەکی ووردتر دەلیین: تورك سەر بە رەگەزی براکیسەفال "واتە کەللە خر"ی ئالپییە.

بەراورد کردنی تورك لەگەل مەغۆلەکان هەلەیە. تورك لقیکە لە رەگەزی ئالپی کەتایبەتمەندیەکی پلە بەرزی بەدەست هیناوە. رەگەزی ئالپی، هیندو ئەوروپایی لە پامیرەوە هیناوە بۆ ئەوروپا.

لە ١٨٥١دا(لاثام)ی ئینگلیزی گوتی ئەو قەومەی بەزمانی هیندو ئەوروپی قسەیان کردووە، لە ئەوروپادا ژیاون نەك ئاسیا. ئەلمانەکان ئەم بۆچوونەیان بەدل بوو. بەپشت بەستن بەم بیرۆکەیە، رایانگەیاند ئەلمانیا نیشتمانی رەگەزی باکوورە. ووشەی(هیندو جیرمان)یان لەجیی زمانە هیندو ئەوروپاییەکان دانا.

بەم شیوەیە بۆچوونە کەمو کورتەکەی(گۆبینۆ)،واتە ئەو قەناعەتو بۆچوونەی دەلیت ئادەمیزادی گەنم رەنگی(رەنگ زەردی تیر) دۆلیکسەفال* جۆرە کاملەکەی (پیگەیشتووەکەی) رەگەزی ئادەمیزاد بووە، جاریکیتر زیندوو بۆوە. ئادەمیزادی ئالپ، زمانی تورکیی گواستەوە بۆ ئەوروپا. ئەو ئیرادە مەزنو راستگۆیەی ئەم نەوە تازە پیگەیشتووەی فیرکرد بگەرینەوە بۆ خودی خۆیو بۆخۆیان، خۆیشی لەگەل ئیشکەراندایە.))**

د. سایم عەلی : بەرەو یەکیتی زمان

١- سەبارەت بە بناغەی رەگەز،*TAM*

ژمارە ١١، مارتی ١٩٣١، ل ٢-٣٥

٢- یەکیتی زمان، ژمارە ١٢، ئەیلولی

١٩٣١، ل١-٦٢، ٦٣-٩٥

---

* *دۆلیکیسەفال: زاراوەیەکی فەرەنسییە(**dolichocephale**) مانای کەللە دریژ دەگەیەنی.*

** *رەنگە لەنیوان ئەم دوا رستەیەو رستەی پیشوودا، رستەیتر لەچاپدا پەریبیت. چونکە دوا رستە بەتەواوی دوورە لە وانیپیش خۆی. بەلام لەرووی ئەمانەتەوە بۆ دەقە تورکییەکە، وەکو خۆی نووسیمانەوە*

٣- تورك لەبەردەم زمانە هیندو ئەوروپیەکاندا،
ژمارە ١٣-١٤، مارت-ئەیلولی ١٩٣١، ل١٤-٣٦
٤- پاشگر لەزمانە هیندو ئەوروپیەکانداو پەیوەندیی
لەگەڵ زمانی تورکیدا، ژمارە ١٥-١٦، مارتی ١٩٣٤،ل٧-٢٤
٥- کیشەی زمانی کەلت-تورکی، ژمارە ١٥-١٦،
مارتی ١٩٣٤، ل٢٥-٤٠
٦- کیشەی زمانی کەلت-تورکی، ژمارە ١٧-١٨،
١٩٣٥، ل٣٥-٥٥

عەلی سایم دیلەرمە : یەکیتییەکانی نیوان سیستەمی رۆنانی فرمان
(تصریف الفعل)ی تورکی و زمانە هیندو
ئەوروپیەکاندا،
TAM، ژمارە ١٩-٢٢، ئەیلولی ١٩٣٩،
ل ٣٣٦-٣٤٣.

V. ئەو زانیاریە "زانستی" یانەی سەبارەت بە تیزی میژووی تورک هاتنە ئاراوە، لەئەدەبی تورکیدا چۆن رەنگیان دایەوە؟

ئەو دیدو بۆچوونانەی سەبارەت بەتیزی میژووی تورک هاتنە ئاراوە، رەنگدانەوەیەکی گەورەو فراوانیان لە ئەدەبی تورکیدا هەبوو. پیمان وایە پیشکەش کردنی چەند نموونەیەك لەسەر ئەم بابەتە بەسوود دەبی. بەهجەت کەمال(چاغلار) لەشیعری ئەرگە نە کۆن دا، ئاوا دەلیت:

لە مەزاری دلمدا با بەرخەکەم بباریني
دەلیم "گەورەی هەمیشەیی خۆت، تورك بناسە!"

تورك نموونەی دەسەلاتی بی سنووری یەزدانە
دونیا لەبەر خاتری جوانیی نەژادی تورك دروستکراوە

ئەوخوینەی بەدلی تورکدا دیتودەچی خوینی یەزدانە

که ڕەگەزەکانی تر میگەل بوون، تورك شوانیان بوو

لەم سەرتا ئەوسەر، تورك دنیای کیلا و گرت
تورك بەتامەزرۆییەوە خوداکانی پەرست

ئەگەر لەم جیهانەدا چەند تورکیك ناوبانگی هەبی
ئەوا یەزدان لەسەر رووی زەوی هەرئەوانی دەستنیشانکردووە

دلی تورك، میشكو بیری تورك(٣٠) هەزار سالە تەمەنی
مانای خۆشەویستیو بروا هینانی بەدنیا نیشاندا
مرۆڤ چەند لە بەمرۆڤ بووندا دوا دەکەوت
ئەگەر تورکی یەکەم ئەڤیندارو یەکەم برواهینو یەکەم نووسەر، نەبووایە

بە پیکدادانو ئیشی بیهودە، تاقە یەك هەنگاو نانریت
مرۆڤایەتی بی تورك، مانای ری رۆیشتنی بیچاو

لەناو سنگماندا، دلمان وەکو گورگیك وایە
هەناومان وەك نیشتمان، شەقار شەقار بووە

ئەی بۆ زکورت! لووراندنت مژدەی خودایە
با تاکە دەنگ هی تۆ بیت، لەناخی زەوییەوە بیت

مژدە شاعیر مژدە، بروانە پیشەنگی تورك ئاشکرا بوو
بروانە ئیرادەی میللەت بەرگی خۆی پۆشی

رۆژیك دیت(بۆزکورت) بەرگی مرۆڤ لەبەر دەکات
ئیستا تورك دەشکینی، دەتوینیتەوە، هەلدەگیریتەوە.

(بۆزکورت-گورگە بۆر)لە بۆشایی ناو بەردیکەوە هاتۆتە دەری،

کویستانەکان تەی دەکا
لەو بۆشاییەوە هەموو نیشتمان نیشانی ئیمە دەدات

مرۆڤایەتی لەنیو دەچوو ئەگەر تۆ رزگارت نەکردایە
تورکی دیرین چاوت روون، تورکی گەورە چاوت روون

دەبکرینەوە ئـاسـۆکان، خـۆت لادە چیـای سـەرکـەش
تۆش ئەی تورك ببە بە تیشك بەسەر خاکدا پەخش بە

ئەی دونیا بە مراز گەیشتی، بەرگی کەسك لەبەرکە
وادیسـان دیت خـاوەنە دیرینو ئـاغـا دیرینەکـەت

ئەی دیلەکان، ستەملیکراوان، هەناسەیەکی ئاسوودە هەلکیشن
نـەرە، نـەرەی تـورکـە، چیـاو بـەردەکـان هـاوار بکـەن

وائەم خۆرە بە دلخوازی ئیمە هەلهات
با دنیا بکەینە خوانی شادیو ئاهەنگ(١٠١)

حسەین حوسنی کللشلی-ش لە شیعری((ئەمە تورکایەتیە))دا، ئاوا دەلیت:

ئەمە تورکایەتییە! گورگە بۆریکی ئالتای
ئیشارەتیك دەکـا، سوپایـەك ئامـادە دەبی
دلو گیـان بـۆ تورکـایەتـی دیتـە جـۆش
ئـەسـپـی یـەکبـوون تـاو دەدری

قۆینلوویەك دەچیتـە چیـن، دەبـی بەخـان
دیـواری چیـن دەبـەزینی دەبیتە سـەروەر
دەست دەگری بەسەر رووباری سەوزو زەرد دا (مەبەست رووبارەکانی چینە)
دەبی بە ئیمپراتۆر، فەرمان بەهەموو چین دەدات

---

(١٠١)*Behcet Kemal (caglar) Ergenekon,* *__UIKu__, Sayi 1, Subat 1933, S.11-13.*

کـوره تـــورك پـیـیـــەك بـخـاتـــە ئــەفـغـانـــەوە
بەگەکانی دەست لەپایەی خۆیان هەڵدەگرن بۆ سولتان
سولتانیك ئەگەر کەمیك بڕوات، درێژی پێنج ڕووبار دەبڕێت
هندستان ڕێگای(گەنج)ی بۆ دەکاتەوە

بەگیکی تورك نـاوی ئەسپەکەی بدات
ئەسپی ماندوو لە ئێران دەحەسیتەوە
تۆزیك بەتوندی جڵەوی ئەسپەکەی ڕاکێشی، سمکۆڵان دەکات
هەمووان بۆی دەچەمینەوەو بە(شا)ی دەزانن

کـوره تـــورکیـك لە(ئـــاراڵ)ەوە بکەویتـــە ڕێ
بـەسەدانی میگـەلـەکـەی لـە(ئۆراڵ) تیدەپەڕن
سیو فرۆشیك سێویك هەڵدا بەرەو وڵاتی فارس
کەوانیك بەرز دەبێتەوەو تیر دەگەیەنێتە پاریسەوە

تورکیکی بچووك(منداڵ) خۆی فڕێ داتە ناو ئاسۆی سۆمەرەوە
مرواری دەکاتە گەردنی ئەکەدیەکان
کە لەگەڵ کەشی مام ناوەندیدا ڕاهات
لە دارستانی خورمادا ئاسك لە ئامێز دەگرێ

ئەمە تورکایەتیە! لەگۆمی وانەوە جاریك
جاریکی تر لە دارستانی(ئەهلات)*دا. دەوڵەتیك دادەمەزرێنی
ئەگەر کەموکوڕیەك لە ژێر داری(ئەهلات) داهەبێ
ئاوی دیجلە بەشی ئەسپەکەی ناکات

ئەمە تورکایەتیە! ئەگەر هیلاکەی نزم بێتـەوە (مەبەست هیلالی سـەر ئـاڵای تورکیایە)

---

* ئەهلات: جۆرە درەختێکە

مستەفا کەمالیك پەیدا دەبیو تاو دەدا
دوژمنان تیك دەشکینی، تورك کۆدەکاتەوە
بەرزیان دەکاتەوەو بەرەو پیش دەیانبا[102]

(مامۆستا احمد محمد اسماعیل ئەم شیعرەی کردووە بە کوردی)

گومان لەوەدا نیە لیکچوونیکی زۆر لەنیوان ئەم شیعرانەو، ووتارو نووسینەکانی پرۆفیسۆرە پەرلەمانتارەکانی ئەندامی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورکیی سەر بەخانەی تورکیدا هەیە، لیرەشەوە لیکچوونیکی زۆر لەنیوان ئەم شیعرانەو شیعرەکانی زیاگوکئالپدا هەیە، جیگەی سەرنجە کە شیعرەکەی بەهجەت کەمال، هەمان ناوی شیعرەکەی زیاکۆکئالپی هەیە (ئەرگەنە کۆن).

لەبەرهەمە شانۆییەکانیشدا، دەبینین هەمان ئەو بابەتانە دووبارە بوونەتەوە. فاروق نازیف(چاملیبەل) لە شانۆنامەی شیعریی (ئاکن-هیرش)و(ئۆزیورت-نیشتمانی رەسەن)دا کە سالی ١٩٣٢ نووسیونی، هەروەها لە شانۆنامەی قارەمان دا کە سالی ١٩٣٣ نووسیویتی، مەسەلەی (کۆچکردن لە ئاسیای ناوەراستەوە)ی کردۆتە هەوین.[103] بەهەمان شیوە یاشار نەبی (نایر) لەشانۆنامەی مەتە (١٩٣٢)و رۆلەکانی شۆرش (١٩٣٣)دا، بەهجەت کەمال چاغلار لە شانۆنامە شیعریەکانی شوان (١٩٣٤)، ئاتیللا (١٩٣٥)، دیسان هەمان بابەتیان باسکردووە.[104] ئاکا گووندووز لە ئەستیرەی شین (١٩٣٢)، دووانەکان (١٩٣٢)، قارەمانی سپی (١٩٣٣)و نیوە عوسمان (١٩٣٣)دا، رەشاد نوری لە سەربەخۆیی (١٩٣٢)دا، ناهید سری لە ئاگر دا (١٩٣٣)، کازم نامی لە هوشیاربوونەوەدا (١٩٣٢)، خالید فەخری لە داستانی دە سال دا ١٩٣٣، ئەحمەد نوری لەدادگای شەرعیدا (١٩٣٢)، دیسان ئەو جۆرە بابەتانەیان

[102] *Huseyin Husnu, Turk Iuktur Bu! UIKu, Sayi. 7, Agustos 1933, S.28-29.*
[103] *Ismail Habib Sevuk, a.g.e., s.353-356.*
[104] *Esmail Habib Sevuk, a.g.e. ,s.418-419*

کردۆتە هەوین. (یەنی تورک- *Yeni Turk*، ژمارە ١١-١٤، تشرینی یەکەمی ١٩٣٣، ل١٠٨٢-١٠٨٧)

ئەم کتێبانە لەلایەن سکرتاریەتی کۆمەڵەی گەلی کۆماریەوە (*CHF*)، دەنێردرێن بۆ خانەکانی گەل و داوا دەکرێت بخرێنە سەر شانۆ. ئەو زنجیرە نووسراوە گشتیانەی کە (*CHF*) بۆ ڕێکخستنەکانی خۆی ناردووە، بەشی هەرە زۆریان لەو بابەتەن.[105]

VI-ڕەخنە لەتیزی مێژووی تورك

لە ساڵی ١٩٣٠دا، ئەو کاتەی تیزی مێژووی تورك هێنرایە گۆڕێ، ئەو کەس و دەزگایانەی لێکۆڵینەوەو توێژینەوەی جدی دەکەن، بە "پێکەنین"ەوە پێشوازی‌یان لێ کرد. ڕایانگەیاند کە نابێ بەناوی زانستەوە کاری ئەوەندە ناجدی ئەنجام بدرێت. دەکرێ ئەو ڕەخنانە بەم شێوەیە کورت بکرێنەوە:

١-لەئاسیای ناوەڕاستدا ڕووداوێك نەبووە ناوی ووشك بوونی دەریای ناوەوە بووبێت. ووشك بوونی ئاسیای ناوەڕاست، ڕووداوێکە لە سەدەکانی دوای زاییندا هاتۆتە ئاراوە. بۆ سەردەمی بەر لە مێژوو، ناتوانین باسی ڕووداوی لەو جۆرە بکەین.

٢-نیشتەجێ بوونی ئەو ناوچەیەی پێی دەگوترێ ئاسیای ناوەڕاست، لەسەردەمەکانی بەر لە مێژوودا، سەلمێنراو نیە. وەك چۆن ئەو ناوچانە ناتوانن ناوەندی کولتوور بووبن، ئاواش باسی کۆچکردن لەوێوە بۆ دەوروبەر ناکرێت.

---

[105] *بۆ نموونە بڕوانە: بەیاننامە گشتیەکانی نووسینگەی گشتی (سکرتاریەتی) CHF بۆ ڕێکخراوەکانی کۆمەڵە، لە کانوونی دووەمی ١٩٣٤ەوە، تا کۆتایی حوزەیرانی ١٩٣٤، بەرگی ٤، چاپخانەی حاکمیەتی میللیە، ١٩٣٤، ل٤٢.*

٣-تورك هاوڕەگەزی مەغۆل و تونگوزەکانە. ڕەگەزی تورك هیچ پەیوەندیەکی لەگەل هیندو ئەوروپیو قەومە ئارییەکاندا نیە. زمانی تورکیش زمانیکی هیندو ئەوروپی نیەو یەکیکە لە زمانە ئۆڕال-ئالتاییەکان.

٤-مەحالە تورك شارستانیتی بۆ چینو هند بردبیت. کۆنیی تورك لە میژوودا، دەگەریتەوە بۆ سەدەی دووەمی پیش زایین. واتە دەگاتە (هیۆنگ-نو)و (سیەن-پی)یەکان . ئەمە لەکاتیکدایە کە لە هەزارەی سێیەمی پیش زایینەوە، لەچینو هیندستانیش،کولتوورو شارستانیتی هەیە. نووسین هەیە

٥-سۆمەریو حیتیو قەومەکانی تری ئاسیای نزیك، هیچ پەیوەندیەکیان لەگەل تورکدا نیە. بەشیك لەمانە سامیو بەشیکیان قەومی ئارین. بەشیکیشیان بەتەواوی قەومی ناوچەیین. ئەو زمانەش کەئەمانە قسەیان پێ کردووە، هیچ پەیوەندیەکی بەزمانی تورکیەوە نیە. هەر لەبنەرەتدا ئەو دەولەتانەی پیش گۆك تورکەکان (سەدەی شەشەم و حەوتەمی زایینی)، هەموو ئەو دەولەتانەی لە دەشتاییەکاندا پیکهاتوون-بێ ئەوەی تەنانەت چەند ووشەیەك لەو زمانەی پێی دواون، بەجێ بیلن- لەسەر شانۆی میژوو نەماونو رۆیشتوون.

٦-هاتنی تورکەکان بۆ ئاسیای نزیكو ئانادۆل ریکەوتی سەدەی دەیەمو یانزەهەمی دەکات. پیش ئەمە جێ پێی تورك لە ئاسیای نزیكو ئانادۆلدا نیە.

٧-دانیشتوانی ئەمرۆی ئەوروپا بە ریشە ئەوروپایین. ریشەیان دەگەریتەوە بۆ ئیران و پەنجاب. گرتنی ئەوروپا لەلایەن هونو مەغۆلو تورکەکانەوە کەریشەیان دەگەریتەوە بۆ ئاسیای ناوەراست، لە سەدەی پینجەمو شەشەمدا روویداوە.

٨-لە قەلەمدانی ئاسیای ناوەراست بە نیشتمانی ڕەگەزی براکیسەفالو دانانی کورتیی کەللە سەریش وەکو نیشانەیەکی ڕەگەزی، شتیکی کەیفییە (بە ئارەزوو دانراوە). چونکە گەلە ناتورکەکانی ئەوروپا، ئالزاسەکان، باڤاریەکانو بریتۆنەکانیش براکیسەفالن.

VII. کۆنگرەی دووەمی میژووی تورك

بەلام هیچ یەکیك لەم بیرۆکەو دیدوبۆچوونانە، لە دووەمین کۆنگرەی میژووی تورکدا کە لە ٢٠-٢٥ی ئەیلولی ١٩٣٧دا لەئەستەموول بەسترا، بەباری سەرنج وەرنەگیراون. وەکو کۆنگرەی یەکەم، دیسان بە شەوق‌و حەماسەتەوە داکۆکی لە تیزی میژووی تورك کراوە. ئەمجارە پسپۆری بیگانەش بۆ کۆنگرە بانگهیشت کراون. لەم کۆنگرەیەدا:

"تیزی میژووی تورك بە لیکۆلینەوەو هەلکۆلینە نویکان رۆژ بە رۆژ بەهیزبووە، گەلیك مەسەلەی نویٚ خراونەتە بەردەمی جیهانی زانست بۆ لیکۆلینەوەو گفتوگۆ لەسەر کردن."[١٠٦]

لە کۆنگرەکەدا زوو زوو باسی ئەوە کراوە کە حیتی‌و سۆمەریەکان تورك بوون، شارستانیتی‌یەکانی میسۆپۆتامیا، ئانادۆل، میسر، ئیجە، کریت، دەریای سپی‌و شارستانیتی چین‌و هند لەلایەن تورکەکانەوە دروستکراون وپەرەیان پیدراوە.[١٠٧] لەم کۆنگرەیەدا هەندیٚ ئیدیعای تازە پیشکەشکراون

---

[١٠٦] ***Ikinci Turk Tarih Kongresi,*** ***(Istanbul, 20-25 Eylul 1937) Kongre Calismalari ve Kongreye Sunulan Tebligler, TTK, Istanbul 1943, s. XXXVII***

[١٠٧] *ئەوگەنە پیتارد، ووتاری کردنەوەی کۆنگرە بەناوی ئامادە بووە بیگانەکانەوە، ل ٥-٧؛ خاتوو ئافەت ئینان، چالاکی ئارکیۆلۆجی دەزگای میژووی تورك، ل ٨-٩؛ حامید زوبیر کۆشای، ئەنجامە بەدەست هاتووەکان لەو هەلکولینانەی دەزگای میژووی تورك لە (ئالاجا خۆیووك) ئەنجامی داون، ل ٢١-٣٢؛ شەوکەت عەزیز کانسو، دۆزینەوەی نویٚ لەسەردەمی بەر لە میژووی ئەنقەرەو دەوروبەریدا، ل٣٥-٤٨؛ ئەوگەنە پیتارد، پەیوەندیە ئەنترۆپۆلۆجیەکانی نیوان ئاسیاو ئەوروپا لە چاخی بەردینی نویدا، ل ٦٥-٨٤؛ ئیبراهیم نەجمی دیلمەن، نرخ‌و جیگەی تیۆری زمانی خۆر لەناو تیزی میژووی تورکدا، ل ٨٥-٩٨.*

یوسف زیا ئۆزەر، سوبارییەکانو دوا بیردۆزە ئارکیۆلۆجییەکان، ل ١١٥-١٢٥؛ عەبدولقادر ئینان، روونکردنەوەی دۆخی ئەسپەکان لە روانگەی ریو شوینی دفن کردنەوە لای تورکەکان، بەپیی هەلکۆلینەکانی (پازریك) لە ئالتای، ل ١٤٢-١٥١؛ ڤۆن دەرئۆستن، هەزارەی سێیەمی پیش زایین لە ئانادۆلدا، ل ١٥١-١٥٦؛ گوتەر بۆك، میژوو نووسین لای حیتییەکان،ل ١٧٧-١٨١؛ عارف لوتفی مانسەل، مەسەلەی (ئاکا)کان لە میژووی ئیجەدا، ل ١٨١-٢١١؛ براندەستن، دۆخی ئیستای مەسەلەی ئەتروسك، ل ٢١١-٢١٩؛ حەسەن رەشید تانکوت، سەبارەت بە پەیوەندیە زمانی و رەگەزیەکان، ل٢٢١-٢٢٣؛ کەریم ئەریم، سەبارەت بەبناغەو ماهیەتی بیرکاری (ریاضیات) لای سۆمەریەکان، ل ٢٤٣-٢٧٠؛ ئیسماعیل حەقی ئیزمیرلی، جێ پەنجەکانی کولتووری تورکی لەسەر نیوە دوورگەی عەرەب بەر لە ئیسلام، بەپێی سەرچاوە خۆرهەلاتیەکان، ل ٢٨٠-٢٨٩؛ گەزا فەهەر، کولتووری تورکۆ-بولغار، مەجارو میللەتانی خزمیان، کاریگەریی کولتووری تورکی لەسەر ئەورووپا،ل ٢٩٠-٣٢٠، رەشید رەحمەتی ئارات، تۆماری میژوو لای تورك، ل ٣٢٩-٣٣٧؛ ئیرنیست ڤۆن ئاستەر، تورك لە میژووی فەلسەفەدا، ل ٣٣٦-٣٧٥؛ مارگریتا دیللە نباخ، بەلگەنامەکانی میژووی ئەنترۆپۆلۆجی تورکەکان، ل ٣٧٦-٣٨٣؛ بۆسیرت، دۆزینەوەی هونەری چاپ، ل ٤٢١-٤٣٨؛ شەوکەت عەزیز کانسو، لیکۆلینەوەیەکی ئەنترۆپۆلۆجی لەسەر تورکە سەلجوقیەکانو ئەنجامەکانی ئەو لیکۆلینەوەیە، ل ٤٤٠-٤٥٦؛ هینری ڤ. ڤالۆیس، میژووی رەگەزەکانی خۆرئاوای ئاسیا، ل ٤٥٦-٤٨٣؛ هینری ئا. ئالفۆلدی، جووت پاشایی لای تورکەکان، ل٥٠٧-٥١٩؛ کۆنت زیجی (یاخود زیکی)، سەبارەت بەبنەچەی قەومی مەجار، ل ٥٦٩-٥٧٧؛ ت. ژ. ئارنێ، سەرژمیرو میژووی خیلەکانی دەشتی تورکمانو پەیوەندیەکانی لەگەل ئانادۆلدا، ل ٦٠٣-٦٠٧؛ هـ.هـ. سایمان، قوتابخانەی تورکی لە میژووی بیرکاریدا، ل ٦٢٥-٦٣٤؛ و. کیپەرس، تورکایەتی رەسەنو ئیندۆ جیرمانی رەسەن لە بەرامبەر لیکۆلینەوەی میژوویی جیهانگیرو زانینی خەلکدا، ل ٦٤٥-٦٦٥؛ هـ. شیل، زانستی بەلگەنامە کۆنەکان، ل ٦٦٦-٦٧٣؛ سەبری ئاتا یۆلو، رەنگ سووریی تورك، ل ٦٩٧-٧٠٥؛ سەفوەت ئەنگین، بەراوردکردنی سیستەمی ئایینی حیتیو گریکی ل ٧٧٤-٧٩٤؛ سی. بوش (C.Bosch)، ئانادۆل لە میژوودا، ل ٨٠١-٨١١؛ نەوزاد ئایاس، تورکو یاسای سروشت، ل ٨١٧-٨٦٣؛ فاتین گۆکمەن، دەزگا (مؤسسە)و رۆژ ژمیر لای تورکە کۆنەکان، ل ٨٣٣-٨٤١؛ سەعدی ئیرماك، چەند لیکۆلینەوەیەك سەبارەت بە بایۆلۆجیای رەگەزی تورك، کۆمەلەی خوین

کەلە کۆنگرەی یەکەمدا باس نەکراون. بۆ نموونە پرۆفیسۆر ئیسماعیل حەقی ئیزمیرلی لە دوو ووتاریدا کە لە کۆنگرەی دووەمی میژووی تورکدا پیشکەشی کردوون، لەسەر ئەم ئیدیعایانە راوەستاوە. پرۆفیسۆر ئیسماعیل حەقی ئیزمیرلی دەلیت:

" سەبارەت بەجێ پەنجەکانی کولتووری تورکی لەنیوە دورگەی عەرەبدا کە لانکەی ئیسلامە، بەرلە هاتنی ئایینی ئیسلام، هیچ شتیك نەنووسراوە، ئەم بابەتە کە پەیوەندی بە جیهانی زانستەوە گەلیك زۆرە، تا ئەمرۆ لەژیر پەردەدا ماوەتەوە.))[١٠٨]

پاشان ئەو پەردەیە بەم شیوەیە لادەدات:

(گروپی خوین) و پەنجە مۆر (بصمە)، ل ٨٤١-٨٤٥؛ نورەدین ئۆنور، تویژینەوەیەك لەسەر بنەچەی رەگەزی تورك لە روانگەی کۆمەلەی خوینەوە، ل ٨٤٥-٨٥١؛ ش. ئاککایا، کاریگەری زمانی سۆمەری لەسەر زمانی بابلی، ل ٨٥١-٨٥٨؛ رەمزی ئۆغوز ئارك، سەبارەت بە پرۆتۆ حیتییەکان (حیتییە سەرەتاییەکان)، ل ٨٦٣-٨٧٤؛ پرالتی، ئایینی عیسایی لای تورکەکان، ل ٨٨٧-٨٩٥؛ ئا. ڤۆن گابایین، پەیوەندیەکانی نیوان هون-تورك، ل ٨٩٥-٩١١؛ ت. ه. بالتاجی ئۆغلو، خیلە تورکەکانی دەوروبەری ئەدرەمیت، ل ٩٢٣-٩٣٨؛ کامیل کەپەجی ئۆغلو، وەرزش لای تورکەکان، ل ٩٣٩-٩٤٨؛ ئیسماعیل حەقی ئیزمیرلی، پیغەمبەر و تورکەکان ، ل ١٠١٣-١٠٤٤؛ و. براندشتاین، ئەو نووسینەی لە (لیمنی)دا دۆزراوەتەوە، لە رووی زمانەوە باشترین بەلگەیە بۆ سەلماندنی ئەوەی کە ئەتروسکەکان لە ئانادۆلەوە هاتوون ، ل ١٠٥١-١٠٦٢؛ سەدری مەقسودی ئارسال، رۆلی رەگەزی تورك لە پیشکەوتنی چەمکی دەولەت و حقوق و دەزگاکاندا بە دریژایی میژووی مرۆڤایەتی، ل ١٠٦٢-١٠٩٣؛ ل. دیلۆپۆرتێ، پەیوەندیە سیاسی و کولتووریەکانی حیتی (هاتتی)یەکان لەگەل میسۆپۆتامیای خوارووەدا، ل ١٠٩٣-١١٠٣

[١٠٨] *Ismail Hakki Izmirli, Sark Kaynaklarina Gore Musulmanliktan Evvel Turk Kulturunun Arab Yarimadasinda Izleri, Ikinci Turk Tarih Kongresi, s. 280.*

" هەردوو خێلی ئەوس و خەزرەج لە شاری سۆمەری میسۆپۆتامیاوە چوونەتە یەمەن کە شارستانیتی سۆمەری تیدا بلاوبۆتەوە، لەویوە کۆچیان کردووە بۆ مەدینە. لەو کولتووری تورکی لە خودی خۆیاندا دەبینرێ، وا دەردەکەوێ تورك بوونن. بۆی هەیە ئەوس لە (ئوس-*Us* : واتە جوان)ەوەو خەزرەجیش لە (خەزەر)ەوە کرابیت بەعەرەبی. لەراستیدا ، لە زمانی عەرەبیدا ئەوس بەمانای گورگ و خەزرەجیش بەمانای شیر دیت. بەلێ، هەرچەندە (ئوز *Uz* : عەقل) لە (ئۆغوز *Oguz*)ەوە هاتووە، بەلام عەرەبەکان کە داتاشراوەکانی ئەم ووشەیە نازانن یاخود بیریان لێ نەکردۆتەوە، نەریتی گورگ-یان بیر دەکەویتەوەو مانای (گورگ)ی پێ دەبەخشن."

" یەکیك لە خیزانەکانی (ژنەکانی) پیغەمبەر تورکە.

بەپێی قسەی (تاریخ الخامس)، ئەو (ماریە)یەی (مقەوەس)ی پاشای میسر ناردویتی بۆ پیغەمبەر، کچیکی تورکە. ئەوانەی لەگەل ماریەدا هاتبوون و ناویان زانراوە، بریتین لە (شیرین)ی خوشکی و (ماغبوردا)ی برای. بەمجۆرەش ژن و ژن خوشك و ژن برایەکی پیغەمبەر تورکن. (مقوس) لەنامەکەیدا رایدەگەیەنیت کە ماریەو شیرین پایەیەکی بەرزیان لەناو قیبتییەکاندا هەبووە. ئیبراهیم لەم کچە تورکە جوانە بووە، پیغەمبەر زۆری پێ خۆش بووە. ئەمەیە ئەو تاقە کورەی لە سەردەمی پیغەمبەرایەتیدا لە دایك بووە. ئەم رۆلە تورکە ١٨-٢٢ مانگ ژیاوەو پاشان مردووە. پیغەمبەر بەمە زۆر دلگران بووە."

" پیغەمبەر لە ژیر گومەزیکی تورکیدا خودا پەرستی کردووە . پیغەمبەر لە ناوەراستی مانگی رەمەزانیکدا ماوەی دە شەوو دە رۆژی تەواو لە ژیر گومەزیکی تورکیدا خەریکی پەرستنی خودای خۆی بووە. سەبارەت بەم گومەزە تورکییە، زانیاری دوورو دریژم دەست نەکەوت."[١٠٩]

---

[١٠٩] *Ismail Hakki Izmirli, a.g.e. , s.281*

پرۆفیسۆر ئیسماعیل حەقی ئیزمیرلی پاشتر دەلیت: " پیغەمبەر فەرموودەی نیە زەمی تورك بكات"،"لەقورئاندا تورك بەوەسفكراوی ناوی هاتووە"،"لەقورئاندا ووشەی توركی هەیە"،" پیغەمبەر دەستدریژی كردنە سەرتوركی قەدەغە كردووە"،"پیغەمبەر نامەیەكی بەتوركی نووسیوە"[(١١٠)]وبەم شیوەیەش هەولدەدات ئیدیعاكانی خۆی بسەلمینیت. لەهەمان كاتدا، پاش ئەوەی(بەربەر)ە كانیش وەكو تورك نیشان دەدات،[(١١١)]سەلاحەدینی ئەییوبیش وەكو فەرمانرەوایەكی تورك پیشكەش دەكات.[(١١٢)]دیدو بۆچوونەكانیشی لەبارەی توركەوە، بەم شیوەیە باس دەكات

" توركیك بەتەنها خۆی ئوممەتیكە. بەكورتی ئەگەر هیزی فارس وعیراقی عەجەم و عیراقی عەرەب وبیگانەكان لەیەك كەسدا كۆبیتەوە، ئەو كەسە ناتوانی ببیتە هاوتاو هاوشانی توركەكە."[(١١٣)]

" توركەكان كە خاوەنی كولتووریكی بالابوون، بێئەوەی دنیا ئاگای لی بیت(دنیا بێخەبەر بوو)، كۆمەلیك بیردۆزی زانستیوفەلسەفیyان كردە مولكی جیهانی زانست. لەم بارەیەوە بەلگەی گەلیك زۆرمان هەیە. بەلام لەبەرئەوەی بابەتەكەمان باسی ئەو مرۆڤانە نیە كەفاكتەری هەموو كولتووری ئیسلام بوون، لیرەدا راناوەستم. سەرەنجام دەلیم(ئەوە باپیرانی ئیمە، ئادەی نموونەیەكی تری لەو بابەتە بیننەوە)و كۆتایی بەقسەكانم دینم."[(١١٤)]

وەكو بینرا پرۆفیسۆر ئیسماعیل حەقی ئیزمیرلی بە ئارەزووی خۆیو بێ ئەوە پشت بەهیچ بەلگەیەك ببەستێ، سۆمەریەكان بەتورك دەزانێ. پاش

[(١١٠)] *a.g.m.,s.282-289*

[(١١١)]*a.g.m.,s.284*

[(١١٢)]*a.g.m.,s.285*

[(١١٣)]*a.g.m.,s.285*

[(١١٤)]*a.g.m.,s.289*

ئەوەش خیلی ئەوس وخەزرەج وادابینێ کەلە میسۆپۆتامیاوە کەوتوونە ڕێو هـاتوون بۆیەمـەن، یەمـەنیش وەکـو یـەکیك لـەو ناوچانـە تەماشـا دەکـات، کەشارستانیتی تورکی پیدا بلاوبۆتەوە. بەم شیوەیە باسی تورك بوونی خیلی ئـەوس وخـەزرەج (عەرەبـەکانی یەمـەن) بگـرە لـەوەش زیـاتر تـورك بوونـی پیغەمبەر دەکات. هـەموو ئەمانە بەتـەواوی رەفتـاری زەینـی، خـودیو کـەیفین(بـەئارەزووی خـۆی)و لەسـەر هیـچ بناغەیـەکی بابـەتی رانەوەسـتاون. تەنـها راگـەیاندنیکی قەناعەتـە خودیـەکانن. ئـەو سـنگ دەرپەراندنـەش بەرامبـەر میژوونـووس و ئارکیۆلۆجیسـتە ئەوروپاییـەکان لـەکۆتایی قسـەکاندا، بـەو قسەیەی کەدەلیت "ئـەوە باپیرانی ئیمـە، ئادەی نموونەیـەکی تـری لـەو بابەتـە بیننەوە"، ئەنجامیکی سروشتی ئەم هەلویستەیە.

پرۆفیسـۆر ئیسـماعیل حـەقی ئیزمـیرلی دووەمیـدا بـەناوی "پیغەمبـەرو تورکەکان" کەپیشکەشی کۆنگرەی دووەمی میژووی تورکی کردووە، دیسان داکۆکـی لەهـەمان ئـەوبیرو بۆچوونانـە دەکـات.[115] پرۆفیسـۆر ئیزمـیرلی لـەم کۆنفرانسە "زانستی"یەی دووەمیدا، بیجگە لە پیغەمبەر، باس لەوە دەکات کە جوولەکەکانی نەوەی ئیسرائیلیش تورکن ولە"نەژادی تورك"ەوە هاتوون:

" تورکـەکان کەچـەندین سـەدە رابـەری موسـولمانان بـوون، چ جـۆرە پەیوەندیـەکیان لەگـەل پیغەمبـەری ئیسـلامدا هەیـە، ئـەم پەیوەندیـە دەمانگەیەنیتە کوێ؟ سەبارەت بەم بابەتە کە تا ئیسـتا لێی نەکۆلراوەتـەوە، هـەندێ خـالی شـاراوە، بـە بەلگەنامـەی بـەهیزو ئەنجامـە سـەرنج راکیشەکانیانەوە، بۆ کۆنگرەی میژووی تورك روون دەکەمەوە."[116] پاشان ئەو بابەتە باسکراوانەش بەم شیوەیە کورت دەکاتەوە:

---

[115] *Ismail Hakki Izmirli, Peygember ve Turkler, a.g.e.,s.1013-1044*
[116] *a.g.e.,s.1013*